

Az ispáni várak neveinek névtani vizsgálata*

1. A magyarországi erődítmények egy sajátos típusát, legkorábbi csoportját alkotják az ispánsági várak. E várak tulajdonnévi megjelölései kapcsán több olyan feltevés is megfogalmazódott, viszonylag széles körben elfogadottá vált, és gyakran használatban van ma is, ami felülvizsgálatra szorul. Írásomban az erődítménytípusnak a történettudományi szakmunkák alapján történő rövid ismertetését követően a kapcsolódó várnévanyagot igyekszem átfogóan bemutatni, ennek részeként kitérek a nevek szerkezeti felépítésére, a névadás motivációs hátterére, illetve a nevek keletkezésének módjára. A vizsgálat során pedig a neveket érintő korábbi megállapításokra is reflektálok.

2. A Kárpát-medencében a korábban nomád életmódot folytató magyarság letelepült, ezzel együtt új közigazgatási rendszer szerveződött, mely immár nem vérségi, hanem területi alapokra helyeződött (KRISTÓ 1988: 88). Ebbe a rendszerbe illeszkedik a várispánság és a vármegye intézménye is, melyek kezdetei Szent István korára nyúlnak vissza (i. m. 91), s melyben kiemelt szerepet kapnak a várak: ezek lesznek ugyanis a közigazgatás központjai, köréjük épülnek ki maguk a várispánságok és a vármegyék is, éppen ezért a várak szerepéről e két intézménnyel való kapcsolatukat is szem előtt tartva kaphatunk teljes képet. A vármegye mint „középszintű világi igazgatási egység” (i. m. 100) összefüggő területű, királyi, egyházi és földesúri birtokokat is felölelő, mindenre kiterjedő hatalmi szervezet, míg a várispánság a király birtokait összefogó katonai és gazdasági szervezet, az „egy-egy várhoz rendelt királyi ingatlanok összessége”, területét tekintve „szórt birtokszervezet” (KRISTÓ 2003: 68, 1988: 127). E két intézmény a korai időkben ugyanakkor közel állhatott egymáshoz. Mindkettő királyi tulajdonban álló birtokokra támaszkodott, s fennhatóságuk is közel azonos területekre terjedt ki. Mindkettő központja a vár, mely a korai vármegyék és ispánságok létrejöttének elemi feltétele, s ekkortájt minden vármegye várispánsági háttérrel rendelkezett. Továbbá mindkettő élén egyazon ispán (*comes*) állt. Ezt a korai összefonódást mutatja az is, hogy a latin terminológiában sem mutatkozik különbség a két struktúra között: az Árpád-kori forrásokban mindkettő *comitatus*-ként jelenik

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

meg (KRISTÓ 1988: 126–127, 2003: 68–69, 73). Ebben a kapcsolatrendszerben a várak központi szerepét jelzi magának a *vármegye* szónak¹ a kialakulása is: ami az „X-vár megye”-típusú jelöletlen birtokos jelzős szerkezetből magyarázható, a vármegyétet ugyanis a központjukként szolgáló várak után nevezték meg. Később azonban ebben a szerkezetben eltolódott a szóhatár, s város megyékről lévén szó, kialakult az „X vármegye” szerkezetként való értelmezés (vö. pl. FNESz. *Csanád vármegye*, KRISTÓ 1988: 194, 2003: 73–74).

Nem minden, a korból adatolható várról mondható el azonban, hogy ispánsági központ vagy megyék központja volt, egy ispánságnak ugyanis lehetett több vára is (ZSOLDOS 2010: 7–8), melyek egyéb szerepet is betölthettek. Továbbá kezdetben sokkal több várispánság létezett, mint ahány területileg körülhatárolt megye, vagyis a várispánságok vármegyei háttér nélkül is fennállhattak (KRISTÓ 1988: 200, DÉNES 2001: 19, ZSOLDOS 2011: 10). Ilyen megyei háttérrel nem rendelkező határvárispánságokat, marchiákat nagyobb számban hoztak létre Nyugat-Magyarországon (pl. *Szolgagyőr*, *Bolondóc*, *Kovázd*, *Locsmánd*), illetve Szlavóniában (pl. *Garig*, *Gerzence*, *Moróc(s)a*, vagy a később megyévé fejlődő zágrábi és körösi ispánság, ZSOLDOS 2000a: 100, 2011: 10).

A várak eredendően részben katonai feladatokat ellátó intézményként létesültek: ilyen funkcióval jórészt a korabeli határok közelében emeltek erődítményeket, különösen a nyugati, északnyugati határvonalak, a gyepük mentén; ezek a környező népek betörései ellen védték az országot (ZSOLDOS 2000b: 17). E várak köré pedig főként hadászati feladatokat ellátó népesség települt (KRISTÓ 1988: 191). Ám, mint az a fentiekből is látható, nem csupán határvédelmi szempontok érvényesültek egy-egy vár építése kapcsán: ispáni várak létesültek ugyanis ott is, „ahol az egyes törzsek legyőzése, hódoltatása után az Árpádok hatalmát demonstrálni volt célszerű”, továbbá olyan nagy számú népesség lakta területeken, melynek „irányítása királyi tisztségviselőt” kívánt (BUZÁS 2006: 43, FONT 2005: 183). Érthető tehát, hogy a várak az ország peremvidékei mellett a királyság belső régióiban is helyet kaptak, s mivel a várispánságok mellett, azzal összefonódva a vármegyék központjaiként is működtek, a korszak kezdetétől fogva a hadászati funkció mellett közigazgatási, közbiztonsági és gazdasági funkciójuk is jelentős volt (ZSOLDOS 2000b: 17, KRISTÓ 1988: 194). Minthogy pedig a várak nagyobbik része a 11. századtól fokozatosan elveszti katonai jelentőségét, ennek következtében az itt élő népelemek katonai kötelezettsége is fokozatosan visszaszorult, s a várnépek termelői tevékenységre tértek át. Ugyanakkor a királyi haderő továbbra is a várak katonaságán alapult (KRISTÓ 1988: 173).

¹ A magyar *vármegye* szó az oklevélírás latin nyelvűsége miatt csak viszonylag későn, a 14. századból adatolható, első adata helynévi említés: 1329: *Warmedye*, hn. (EWUng.), köznévként 1504-ből maradt fenn az első előfordulása (EWUng.).

A vártípusról szólva utalnunk kell arra is, hogy funkcionális sajátosságaiakon túl építészeti jellegüket tekintve sem esnek egybe mai várfogalmunkkal, ugyanakkor az ide sorolható várak nem is egységesek építészeti szempontból. A magyarországi ispáni várak kezdetben jórészt kisebb méretű várak voltak, melyek hosszabb időre csak kisebb létszám befogadására feleltek meg (KRISTÓ 1988: 94), de voltak nagy méretű várak is (pl. *Szabolcs, Bihar, Zemplén, Abaújvár*, vö. BÓNA 1998: 38). Több ispáni erődítménynek 10. századi központok szolgáltak előzményükül, melyek nem feltétlenül várakként épültek fel (BÓNA 1998: 21), más részüket a magyarság maga építette. Esetenként a korábban létesült nemzeti várak is fennmaradhattak, s szintén ispánsági központtá alakulhattak (pl. *Galgóc, Szolagyőr, Locsmánd, Karakó*, FELD–SEBŐK 1994a: 229, KRISTÓ 1994m: 654, 1994f: 413–414, MIKLÓS 1994: 327).² Nagy részük az Árpád-korban földfa vár, vagyis bizonyos szintig földdel feltöltött favár volt (BÓNA 1998: 22, WOLF 2001: 192),³ szerkezetét tekintve zömmel kazettás-, esetleg rácsszerkezetű, utóbbi a fafal mellett agyaggal és némely esetben kővel is megerősítették (BÓNA 1998: 22). Már a legkorábbi várak között is voltak ugyanakkor olyanok, amelyek legalább részben kőből épültek, amint azt a *Fehér-vár* elnevezések előtagja jelzi, ezek ugyanis mészkőből épült erődítmények világos színére utalnak.⁴ (A *Fehér-vár* nevekhez lásd még BENKŐ L. 1998e.)

Szent István uralkodásától a 13. századig tehát a várispánság és vármegye szerves kapcsolata jellemezte ezt a berendezkedést: mind az ispánság, mind pedig a megye egyaránt vár köré szerveződve épült ki, és közös ispáni vezetés alatt működött. A népesség újabb és újabb területekre betelepedésével pedig a 13. századig

² BÓNA ISTVÁN szerint azonban a korai Árpád-korban csak kivételes esetekben számolhatunk azaz, hogy nemzetségfők szállása szolgál későbbi ispáni várak alapjául, a nemzetségfők lakhelye ugyanis a 10. században jórészt egyszerű árokkal és paliszádkerítéssel körülvett szállás volt (1998: 43).

³ Korábban többen úgy vélekedtek, illetve fogalmaztak, hogy korai váraink földvárak voltak (vö. pl. FÜGEDI 1994: 710–711, BENKŐ E. 1994a: 103, ENTZ 1994: 224). A *földvár* terminus kapcsán azonban mindenképpen hangsúlyozni kell, hogy a szó — helyneveinkben való előfordulása alapján — a régiségben nem ’földből készült vár’ jelentésben volt használatban, hanem ’lepusztult várhely, várrom, vármaradványok’ értelemben (BENKŐ L. 1998f: 131). A feltárt korai várak régészeti vizsgálatának tanulságai is támogatják ezt a felvetést (vö. BÓNA 1998: 22).

⁴ BÓNA ISTVÁN ugyanakkor a 10. századi magyarországi várak építészeti jellege kapcsán felhívja a figyelmet arra a fontos tényre, hogy e korszakból biztos történeti és régészeti adatunk nincs (BÓNA 1998: 64, WOLF 2001: 179). A faanyag korlátozott időtállósága miatt ezek az építmények többször is renoválást igényeltek, ám jobbára még ezzel együtt sem lehettek túl hosszú életűek (vö. DÉNES 1993: 419). Így tehát a várak építészeti jellemzőiről jobb híján a későbbi forrásokból vonhatunk le következtetéseket, ha egyáltalán fennmaradtak ezek, ám messzemenő következményekkel járó találgatásokba nem bocsátkozhatunk. Különösen azért nem, mert a várépítéssel a különböző korokban módosulhatott, továbbá a várak gyors hanyatlása miatt elképzelhető, hogy egy elpusztult várat később más szempontok szerint építettek újjá.

a várak (és ezzel is összefüggésben, illetve a korábbi területi egységek osztódásából adódóan a várispánságok s részben a vármegyék) növekvő számával számolhatunk. Szent István korában ZSOLDOS ATTILA szerint 44 ispánsági vár létesülhetett (bár nem mindegyik szolgált ispánság központjaként), 11 pedig egyéb funkciót töltött be (2000b: 17, 2010: 7). A források alapján Szent István korából mindössze 10 megye léte mutatható ki, a források hiányából adódó „fehér foltok” azonban ZSOLDOS ATTILA szerint valószínűsítik, hogy már a korban is több vármegye lehetett (2000b: 18). KRISTÓ GYULA 1000–1038 között 29 vármegyével számol, vagyis már a legkorábbi időktől is meghaladta a várak száma a vármegyékét. A 12. században robbanásszerű gyarapodás figyelhető meg a vármegyék és a várispánságok létrejöttében: a század közepe és vége felé a magyar várispánságok száma már meghaladta a hetvenet, s ezzel összefüggően a várak száma is növekedett (KRISTÓ 2003: 76, 1988: 205).⁵ És továbbra is jellemző, hogy több vár volt, mint ahány várispánság, illetve megye. Ezt tükrözi Anonymus gesztája is: P mester 45 várat említ, ebből 28-at vármegyék székhelyeként, illetve várnépekkel, várföldekkel rendelkező várként, 17-et pedig nem vármegye központjaként (KRISTÓ 1988: 21). S noha Anonymus e várakat a honfoglalást követő időszakokra vetíti vissza, információi valójában saját korának viszonyait mutatják.

A 12. század végén az új típusú (magánkézben lévő) várak feltűnésével, illetve a királyi hatalomgyakorlás változásával együtt azonban hanyatlásnak indul a várispánság szervezete, s maguk az ispáni várak is. Ez a folyamat a tatárjárást követően felgyorsult, s noha a 13. században még viszonylag nagyobb számban jöttek létre várispánságok (erdőispánságok; a kérdéshez lásd FELD 2014), esetenként még a 14. században is, ezek már jórészt nem voltak hosszú életűek. A vártípus hanyatlását jelzi, hogy a várak tulajdonjogában, illetve a várszervezetekben az új típusú várak megjelenésével bekövetkező változások nyomán a 14. századra vármegyeközpontokként már nem feltétlenül várak szolgáltak (KRISTÓ 2003: 79).

3. Szent István uralkodásának idejétől a 13. század első feléig az ispánsági várak tekinthetők a meghatározó vártípusnak, ám ezt követően is jöttek létre az ország peremterületein várispánságok, vármegyék, és ezzel együtt épültek ispánsági várak, melyek ilyen módon szintén nem különböznek a jelen vizsgálódás szempontjából. A jelzett időszakból az ismertett közigazgatási rendszerhez tartozóan adatolható valamennyi vár nevét a vizsgálataimba be kívánom vonni függetlenül attól, hogy az erődítmények milyen típusúak építészeti szempontból, illetve hogy a korban milyen funkciót töltöttek be. Így az ispánsági vármegyék központjaiként szolgáló erődítmények névanyaga mellett az egyéb, ispánsággal kapcsolatba hozható várak neveit, a viszonylag kései erdőispánsági várak neveit, valamint a korabeli határvárak neveit egyaránt bevontam az elemzésbe. A 12.

⁵ BONA ISTVÁN szerint 1141 előttre 85 vár valószínűsíthető (1998: 21).

század végétől megjelenő s a 13. századtól domináns magánvárak névanyagával azonban itt értelemszerűen nem foglalkozom. Nem voltam tekintettel a püspökvárakra (például *Eger*, *Pécs*, *Vác*), illetve az erődített apátságokra sem (például *Pécsvárad*). Szem előtt kell tartanunk ugyanakkor azt is, hogy mivel az államszervezet kiépítésével egy időben, ahhoz igazodva folyt az egyházszerzés is, a megyésispánok székhelye gyakorta szolgált a püspökök székhelyeül is (vö. LÁSZLÓ 2000: 26).

A történettudományi szakirodalom alapján közel 120 várnév sorolható a fenti kritériumokkal jellemezhető várak megnevezései közé, utalnunk kell azonban arra, hogy a történészek véleménye sem egyezik azt illetően, hogy pontosan hány ispánsági várral is számolhatunk. Egyes várak esetében ugyanis — a korai okleveles adatok esetlegessége miatt — nem állapítható meg egyértelműen, hogy ispánsági várraként jöttek-e létre, vagy magánvárraként épültek: például *Árva* és *Turóc* várak esetében FELD ISTVÁN szerint feltehető, hogy erdőispánsági várak voltak, míg GYÖRFFY GYÖRGY és FÜGEDI ERIK szerint ezek az erődítmények eleve magánvárraként épültek (vö. FELD 2014: 387).⁶ Máskor az erődítmények azonosítása is problémát jelent: egyes vélemények szerint például a *Galgóc* és *Szolgyayör* nevek ugyanazt a várat jelölhették, mások két külön várral számolnak (vö. KRISTÓ 1988: 358–359). Így azután nem meglepő, hogy KRISTÓ GYULA mintegy 100 ispánsági várról ír a vármegyék kialakulását tárgyaló munkájában (1988), míg DÉNES JÓZSEF 91 ispánsági várral számol (DÉNES é. n.), ám az általuk számba vett várak nem is feltétlenül esnek egybe (82 vár kapcsán egyezik csupán a véleményük). Magam — a teljességre törekedve — a névanyag összeállításakor valamennyi olyan vár nevét figyelembe vettem, amely kapcsán nagyobb valószínűséggel felmerül, hogy az erődítmény ispánsági várraként funkcionálhatott. Azokra a várnevekre is kitérek, melyek ugyan a korból nem adatolhatók, ám logikai úton vagy ispánjainak, várjobbágyainak, várnépeinek említése alapján következtethetünk a várispánság meglétére. A teljességre törekvés jegyében a korabeli oklevelekben szereplő várnevek mellett azokra a várnevekre is tekintettel voltam, melyek csak Anonymus gesztájában vagy más krónikákban szerepelnek, ám gyaníthatóan ispánsági várak nevei voltak.

Nyilvánvaló az is, hogy az adatok fennmaradásának esetlegességéből adódóan ennél több ilyen típusú név is létezhetett a vizsgált korban, ezekről azonban nem maradtak fent írásos emlékek. BÓNA ISTVÁN szerint például különböző írott források alapján 85 vár megléte valószínűsíthető 1141 előttre, de nem mindegyik szerepel oklevélben (például *Alpár* és *Pata* nevét csak Anonymus említi, 1998: 21), BÓNA ugyanakkor olyan régészetileg feltárt várakat is említ, amelyeknek

⁶ Nehezíti a névanyag összehasonlítását az is, hogy azok a történettudományi munkák, amelyek az ispánsági várral is foglalkoznak, többnyire valamely más kérdésre fókuszálva érintik a várakat is, így nem is várható el tőlük, hogy valamennyi erődítményre utaljanak.

nem maradt fenn neve a korból: ilyen például Sajósárvár 11. század végi határvára, Malomfalva Marostól elmosott 11. századi határvára, Bácsa-Szentvid határvára vagy a Bars megyei Tolmács falu melletti 1042-ben elpusztult határvár (i. m. 46–48) stb. Más esetekben viszont esetleg azzal is számolhatunk, hogy egy várnak két névváltozata is használatban volt, míg ispánsági várként funkcionált (pl. *Krassó – Harámvár, Újvár – Abaujvár, Marosvár – Csanád*).

4. Míg az új típusú várak korai időszakában (a 13. század első felében), a váruradalmak kialakulását megelőzően ENGEL PÁL szerint e várak névtelen voltával s a várakat jelölő „castrum X” formák körülíró szerkezetként való értelmezésével számolhatunk (1987/2007: 14),⁷ addig az ispánsági várak esetében aligha lehet kérdéses, hogy a sok esetben megyék, illetve a közeli település megnevezéseként is szereplő nevek a várak megjelölésére valóban használatban voltak. Egy-egy okleveles adat kapcsán merül fel csupán, hogy az valóban tulajdonnévi forma-e, vagy inkább valamiféle körülíró szerkezetnek tekinthető — éppen a vár, a település, illetve a vármegye azonosnevűségéből fakadóan (vö. pl. 1240: *castro Neugrad*, 1284/1361: *villa Neugrad*, 1266: *comitatu Neugrad*, Gy. 4: 277–278).

Problémát jelent viszont a korai adatok várnévi vagy településnévi voltának meghatározása. A legkorábbi időszakban ugyanis a várnevek még a latin *civitas* szóval álltak, s csak később, a 13. századtól jelenik meg és válik általánossá (és sokáig szinte kizárólagossá) a *castrum* a várak megjelölésére (a *castrum* a 12. század első felében csupán hamis oklevelekben szerepel, vö. mindehhez KRISTÓ 1988: 40–41). Így tehát — ahol ezt más tényezők nem teszik egyértelművé — a *civitas*-szal álló nevek egyaránt jelölhetik a várat és a települést (pl. *Fehérvár*: lat. *Civitatem Albam*, Gy. 2: 143; *Újvár*: lat. *Nove Civitatis*, Gy. 1: 58, *Visegrád*: lat. *Vyssegrad civitates*, Gy. 4: 705, *Úrhida*: *Hurhida civitatis*, Gy. 2: 412 stb., lásd ehhez BÓNA 1998: 12–13, GYÖRFFY 1975: 332, KRISTÓ 1988: 40).

Problémát jelent bizonyos esetekben a nem áttetsző névrészt tartalmazó nevek szerkezetének, a korban ténylegesen használt névformának a megállapítása is. BENKŐ LORÁND szerint a korai várnevek nagyszámú csoportját alkotják az úgynevezett pusztaszemélynévi várnevek, ezek esetében tehát egyrészes névformával számolhatunk, például *Szolnok*, *Veszprém*, *Bihar*. A személynévi eredetű korai várneveknek jóval kisebb hányadánál feltételezhetünk kétrészes névformát (vö. 2003a: 48–49), ugyanakkor a víznévből alakult várnevek esetében a kétrészes, víznév + *vár* struktúra gyakoribb várnévtípusnak bizonyul az adatok alapján, például *Temesvár*, *Szalavár*, *Kaposvár* (1998c: 104). A személynévi előzményű várnevek körén túl — a településnevek névszerkezetének vizsgálata analógiájára (eszerint az egyrészes településnevek közel két évszázaddal korábban kulminálnak, mint a kétrészesek, vö. ehhez RÁCZ A. 2015: 20–21) — a korai várnevek

⁷ Ennek a felvetésnek a névtani szempontból vitatható voltáról lásd Kovács H. 2015b.

más csoportjánál is általánosabbnak gondolható az egyrészes forma. A várnévből alakult *Baranyavár* településnévi forma (1332–35/Pp. Reg.: *Baranawar*, *Baranauar*, Gy. 1: 280, a településnév ma is használatos) azonban arra utalhat, hogy esetleg egyes várnevek kapcsán a kétrészes névformák korai létrejöttével is számolhatunk.

Egy-egy várnévvel összefüggésben a későbbi adatok fényében tehát kérdésként merül fel, hogyan ítéljük meg a korai latin szövegekben használt *castrum X* szerkezeteket, azaz hogy a latin fajtajelölőt a név részeként értelmezzük-e, vagy tekintsük inkább a latin szöveg részének. A Bereg vármegyei, víznévi eredetű *Borsova* például az 1200-as években a *castrum Borsoa* (1232), *t-m castri nostri Borsua* (1282) megjelölés mellett *castro de Borsua* (1232), *castri de Bursua* (1268; Gy. 1: 534–535) szerkezetekben is szerepel. Az 1300-as évekből ugyanakkor *Borzauauara*, *Borzouauara* (1308; Gy. 1: 535) adatai maradtak ránk. A *castrum Borsova* formák tulajdonnévi státusa nem lehet kérdéses. Az azonban már nem egyértelmű, hogy ezek valóban latin fajtajelölővel álló egyrészes várnévként értelmezhetők-e, ebben az esetben metonimikus névadással létrejött névformával számolhatunk, mely a későbbiekben a korra jellemző névváltozási folyamat részeként földrajzi köznévvvel kiegészülve kétrészesessé vált. De nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy a latin szerkezet a későbből adatolható kétrészes magyar név latinizált megfelelője, részfordítása (hasonló latinizálásra más névfajták, például a településnevek vagy a hegységek körében is bőségesen van példa, lásd HOFFMANN 2004, RESZEGI 2008: 143). Máskor a név más helyfajta neveként való továbbélése utal arra, hogy már a vizsgált időszakban is kétrészes formában lehetett használatban a várnév. *Torda(vár)* esetében a név korai adatai egyrészesek (pl. 1075/+1124/+1217: *ultra silvam ad castrum, quod vocatur Turda*, DHA. 1: 217–218, GYÖRFFY GYÖRGY szerint *Torda* nevét az eredeti oklevél nem tartalmazza, az interpoláció során került a szövegrészbe, DHA. 1: 218, SZŐKE 2015: 202), a kétrészes névformát a településnévi továbbélése őrzi: 1394: *Turdawar alias Warfalwa vocata* (BICSOK 2001: 11, a kérdéshez lásd még BENKŐ L. 1998c: 88, illetve a kérdéskörhöz bővebben KOVÁCS H. 2015b: 116).

Az adatok értelmezése, illetve a magyar névforma megállapítása kapcsán ugyanakkor esetleg azzal is számolhatunk, hogy koronként is változhatott az, hogy a latin szövegekben milyen formában tűnt fel egy-egy várnév, de mindez az oklevélíró nyelvi ténykedésével is összefüggésben lehet. A Vas vármegyei *Vasvár* név esetében aligha valószínű, hogy egyrészes *Vas* formában valaha is használatban lehetett, korai adatai között ennek ellenére találunk erre utaló körülíró szerkezetet is: 1143–1146: *Castro quod Ferreum vocatur* (FNESz.). *Vasvár* neve azonban döntően *Castrum Ferreum* formában szerepel az oklevelekben (1270: *Castrum Ferreum*, ÁÚO. 8: 301, lásd még A. 1: 375 stb.), ami a név továbbélése alapján egyértelműen a kétrészes *Vasvár* elnevezés latin fordítása lehet (ZÁGOR-

HIDI CZIGÁNY 2001: 66), s ennek alapján hasonlóan értelmezhetjük a körülíró formát is. Ezt a feltevést erősíti az a körülmény is, hogy a várnév már a 12. században adatolható magyar formában is (1108: *Wasuar*, BÓNA 1998: 59).

Meg kell itt jegyeznünk azt is, hogy a korabeli névalakok megállapításakor nemigen támaszkodhatunk a modern kori történettudományi munkákban használt névformákra. Ezekben ugyanis az egy- és kétrészes névszerkezetek feltehetően saját intuíción alapuló, ám szerzőnként sem feltétlenül következetes szerepeltetését láthatjuk. Hasonló jellegzetességre hívja fel a figyelmet BENKŐ LORÁND az újkori Anonymus-fordítások kapcsán, melyekben egy-egy várnév esetében szintén előfordul, hogy a fordítók *vár* utótagú névszerkezetekkel adják vissza a latin *castrum*-mal álló alakokat, holott a *vár* lexéma sosem volt a név része (pl. *Bihar vára*, *Orsova vára* stb., 2003a: 49). Ilyen szerkezetek ugyanakkor ma is használatban vannak más nevek esetében is (pl. *Debrecen városa*), s noha ma esetükben a földrajzi köznevet egyértelműen nem tartjuk a név részének, a régebbi időkben, amikor az írásosság nem rögzítette a hivatalos névformát, az ilyen fajtajelölő elemet tartalmazó szerkezetek használata fokozatosan elterjedhetett, s az ilyen struktúrákat aztán tényleges névvariánsnak tarthatták.

5. A korai ispánsági várak nevei a későbbi várnevekhez képest a névadás motivációja tekintetében viszonylag egységes képet mutatnak. A legtöbb esetben a vár valamely személyről kapta a nevét, illetőleg a vár helyére utaló helynév (pl. víznév) vált a megnevezés alapjává. Nem ritka az az eset sem, hogy a várnév más nyelvből került át a magyar nyelvbe. Ezeken túl, de lényegesen kisebb számban egyéb névadási motivációk is szerephez jutottak (lásd például a *Vasvár*, *Óvár*, *Fehérvár* várnevek esetében).

5.1. Az ispáni várak neveiben a valamely személyhez fűződő viszony kifejeződése több mint 40 név kapcsán merült fel. Közülük a legkorábbiak Szent István idejére nyúlnak vissza, mint például a vármegyéknek is nevet adó *Bács*, *Bars*, *Bihar*, *Borsod*, *Csanád*, *Doboka*, *Hont*, *Kolon*, *Komárom*, *Veszprém*, *Zaránd*. A személynévből alakult várnevek között különösen nagy számban vannak jelen olyanok, melyek kapcsán felvetődött, hogy az első ispánjuk nevét őrzik. E névadási, névalakulási mód, illetve az ide sorolható várnevek megítélésében néhány kivételtől eltekintve sokáig meglehetősen egységesen vélekedtek a szakemberek, s csupán az utóbbi időben fogalmazódott meg a kritikusabb hozzáállás igénye.

A vezérnév/ispánnév > várnév (> vármegyenév) irányú névmagyarázatok elsőként Anonymusnak a honfoglalás történetét elmesélő *Gesta Hungarorum*-ában jelentek meg. P mester a *Bors (vára)*, *Borsod*, *Csák (vára)*, *Csanád*, *Kurszán (vára)*, *Őrsúr (vára)*, *Pata*, *Szabolcs (vára)*, *Tas (vára)*, *Torda* neveket egyaránt személyekkel, személynevekkel hozza kapcsolatba. S minthogy korábban mind a nyelvész, mind a történész szakemberek (MELICH JÁNOS, NÉMETH GYULA, PAIS DEZSŐ stb., erre vonatkozóan lásd még BENKŐ L. 1998a: 25) hiteles forrásnak

tekintették Anonymus leírását, a benne foglaltakat, így a várak nevének keletkezésére vonatkozó megjegyzéseket is nem vagy csupán csekély mértékben felülvizsgálva vették át, sőt a későbbiekben más várnevek magyarozatára is kiterjesztették. Ehhez hozzájárult az is, hogy a nyelvészeti magyarozatokra a történészek is támaszkodtak, és fordítva, tovább gyarapítva ezzel a vázolt sémán alapuló etimológiai összecsengések számát. Így azután Anonymus honfoglaláskori hőseinek (várfooglaló, esetleg várépítő vezéreknek, első ispánoknak) a névadó szerepéből kiindulva, illetve a későbbi várispánságot és vármegyét megszervező ispán személyének jelentőségét szem előtt tartva a személynévvel azonos alakú várnevek, különösen a megyenévvé váló várnevek egyre nagyobb köre kapcsán merült fel az (első) ispán nevéből való alakulás lehetősége: esetenként elég határozottan fogalmazva meg ezt (BENKŐ L. 2003a: 65–66, 2003b: 133, 2003e: 168–169).

Sok esetben valóban helytállónak tűnhet a fenti séma alapján álló névmagyarozat, a várak építői, elfooglalói, (első) ispánjai valóban fontos, kitüntetett szerepet játszottak a várszervezet kiépítésében, s ez akár a vár megnevezésében is tükröződhetett. Csakhogy emellett számos további névadási motívummal is számolhatunk, még a személynévi eredetű várnevek esetében is, ez azonban elsikkadni látszik az etimológiákban. BENKŐ LORÁND éppen erre a fontos momentumra, a névmagyarozatokban elterjedő személynévi (ispánnévi) származtatás tendenciaszerűségére hívja fel a figyelmet a személynév > helynév, illetve a személynév (ispánnév) > várnév (> megyenév) alakulásmód tárgyalásakor (1998d: 117, erre később a történész ZSOLDOS ATTILA is utalást tesz, vö. 2010: 7).

BENKŐ hibásnak véli azt az általánosan elfogadott vélekedést, miszerint „megyenevekké lett várneveink mintegy felére igaz volna első ispánjuk személyének és nevének névadó szerepe”, és bár sok esetben ezek logikusnak látszó következtetések, „az elvi alpból kiinduló tömegesítés” mégis túlzásnak mondható. Nem ritkán olyan, a személynevekkel morfológiailag egyező helynevek kapcsán is ispánnévi előzménnyel számolnak, amikor ezt semmiféle történeti vagy filológiai kutatás nem igazolta (1998d: 117, vö. még 2003a: 65–66). Esetükben az ilyen irányú felvetések ugyan nem zárhatók ki, de nem is bizonyíthatók, csupán annyi állítható, hogy egy, a vizsgált nevet viselő személy volt a névadó, aki feltehetően olyan társadalmi tekintély lehetett, aki az adott várhoz valamilyen formában kötődött (BENKŐ L. 2003a: 65–66). BENKŐ az Anonymusra támaszkodó etimológiák kapcsán arra is felhívja a figyelmet, hogy P mester éppen arra a tudására támaszkodott magyarozataiban, hogy a helynevek nagyon gyakran személynévvel azonos alakúak, s valamiféle birtokosi viszony fejeződik ki bennük. Épp ezért saját korának helynévanyagát gyakran magyarozta a korabeli előkelők birtokjogának igazolása érdekében személynévből, melyhez jórészt maga talált ki történeti szereplőket. Vagyis magyarozataiban a személynevek és helynevek viszonya esetenként éppen fordított: a helynévből, annak alapján hozott létre személyneveket, személyeket, s kapcsolt hozzájuk történeteket (1998a: 25–27).

A továbbiakban ezt a szempontot szem előtt tartva veszem sorra az ispáni névi eredetűnek tartott várneveket. A bemutatást azokkal a nevekkal kezdem, amelyek esetében ténylegesen vagy legalábbis nagyobb valószínűséggel számolhatunk ezzel a névalakulási móddal (5.1.1.), majd rátérek azokra, amelyeket Anonymus (vagy esetleg valamely más krónikaíró) szövegszerűen magyaráz, ám magyarázatai, noha többen is elfogadják ezeket, nem vagy csak részben tarthatók (5.1.2.). Ezt követően azokat a neveket tárgyalom, amelyek magyarázat nélkül szerepelnek P mesternél, mégis ispánnévre vezetik vissza őket (5.1.3.), ezek után pedig kitérek azokra, amelyeket Anonymus nem említ, ám a vázolt névmagyarázó modell alapján ezekkel összefüggésben is felvetődött az ispánnévi eredeztetés lehetősége (5.1.4.). Végül azokat a várneveket veszem sorra, amelyeknél a szakemberek csupán általában a személynévi származtatást valószínűsítik (5.1.5.).

5.1.1. Nagy valószínűséggel az első ispán lehetett a névadó *Hont* vár (1222: castris Blondich et *Hunt*, Gy. 3: 201)⁸ esetében, melyre Kézai Simon Képes Krónikája tesz utalást: eszerint Hont vitéz a testvérével, Pázmánnyal — akik egyes vélemények szerint Szicíliába tartó páncélos vitézek voltak, akiket Géza feltartóztatott; más vélekedések szerint Gizella királyné kíséretében érkeztek Magyarországra — a Koppány vezér ellen vívott csatában királyi testörként harcolt Szent István oldalán, s a feltevések szerint ő lett a vár első ispánja (Gy. 3: 202, VESZPRÉMY 1994: 267, FNESz. *Hont*, KISS L. 1992: 418). A vár valóban korai építésű, a régészeti leletek alapján ítélve a 10. század második felében emelheték (MIKLÓS–NOVÁKI 1994: 267), s a történészek szerint a várispánság és a megye létrehozása is Szent István korára tehető, noha magának a várnévnek az első adata 1222-ből maradt fenn, és az ispánság és a megye is csak a 12. századtól adathozható (Gy. 3: 156, ALMÁSI 1994: 267). A *Hont* a régiségben személynévként is használatban volt, s bár ilyen adataink is csak a 12–13. századtól vannak (vö. +1135/+1262/1566: *Hunt*, +1214/1334: *Huntone*, 1220/1550: *Hunt*, 1244>1410: *Hunth*, ÁSz.), használatával korábról is számolhatunk (KRISTÓ GYULA egyik munkájában utal ugyan arra, hogy Szent István korából is ismeretes egy *Hont* nevű személy, de konkrét névadatot nem közöl, talán a krónikák alapján valószínűsíti, vö. 2003: 74). A személynév német eredetű, a 'száznagy, hadnagy' jelentésű *Hunt* vagy a kfn. 'száz' jelentésű *hund* szóból (FÖRSTEMANN 1900/1966: 928) alakult német *Hund* ~ *Hun(d)t* személynévre (vö. 1339: *Hund*, BRECHENMACHER 1957–1963: 753) vezethető vissza (FNESz., SLÍZ 2011: 169), bár a magyar személynévek egy része helynévi eredetű is lehet. Mindenesetre a Képes Krónika és feltehetően a személynév német eredete alapján a történészek egy német nyelvterületről betelepülő lovaghoz kötik az ispánság megszervezését (Gy. 3:

⁸ A várneveknek a tanulmányban lehetőség szerint az első *castrum*-mal álló adatát közlöm, illetve ahol a kétrészes névforma adathozható, ott annak az első előfordulását is megadom. Azoknál a neveknél, amelyek Anonymusnál is szerepelnek, ezeket az említéseket is feltüntettem.

202), ő lett a Hontpázmány nemzetség alapítója, akinek dédunokája, Lampert comes a királyi családba is benősült (Gy. 3: 156). A vár és a Hontpázmány nemzetség kapcsolatát az is jelzi, hogy a vár birtokainak jó részén a nemzetség is birtokolt (i. h.). Mindezek fényében ZSOLDOS ATTILA úgy véli, hogy „ha van vár, amelynek esetében joggal alkalmazható a »nevét első ispánjáról kapta« formula, akkor az a kazettás szerkezetű várak közé tartozó Hont” (2010: 7).

A *Csanád* várnév (1200 k.: quod castrum nunc *Sunad* nuncupatur, SRH. 1: 50, 1232: castrum *Cenadiense*, Gy. 1: 851) esetében a szakirodalom Anonymus és a Szent Gellért-legenda leírásaira támaszkodva valószínűsíti az első ispán névadó szerepét. Az elbeszélés szerint Doboka fia, Csanád, I. István neposa legyőzi Ajtonyt, s a korábban *Marosvár*-nak hívott várát elfoglalja, ettől kezdve a várat *Csanád*-nak nevezik. A csanádi egykori földvár pontos helyét azonban máig nem ismerjük (KRISTÓ 1994b: 145). A gesztabeli *Csanád*-ot a történészek zöme valós történelmi személyként fogadja el (Gy. 2: 67, GYÖRFFY 1977: 232, KRISTÓ 1988: 460, 484, 2003: 74, BÓNA 1989: 116), s BENKŐ LORÁND is valószínűsíti, hogy valós történelmi alak, kalandozó vezér, esetleg Szent István rokona lehetett, akit P mester a korabeli mondai hagyomány vagy írott forrásai alapján szerepeltet gesztájában (1998a: 15). Annak ellenére, hogy a névadó *Csanád* neve hiteles okleveles forrásból közvetlenül nem adatolható, BENKŐ mégis elképzelhetőnek tartja, hogy — a gesztabeli várnevek közül egyedülként — *Csanád* vár nevének létrejöttében valóban számolhatunk az Anonymus által elmesélt történettel (1998a: 26–27). Bár a *Csanád* névről BENKŐ nem adott közre részletes elemzést, amiben véleményét indokolná, meglátását talán arra alapozza, hogy Anonymus gesztája mellett a Szent Gellért legenda is tartalmazza a Csanád-történetet, s noha az sem hiteles kútfő, valamennyire mégis támogatja az elbeszélés hitelességét. A várnév személynévi eredetét mindenesetre alátámasztja, hogy a *Csanád* személynév az Árpád-korból gazdagon adatolható ([1220–1230>1417]: *Chanad*, *1213/1550: *Chenad*, 1141–1161: *Cunad*, ÁSz.), ezt a tisztázatlan eredetű régi magyar *Suna* személynév származékának szokás tekinteni (FNESz. *Csanád vármegye*).

Anonymus megemlíti *Veszprém* várát is (1200 k.: castrum *Bezprem*, SRH. 1: 97, 1369: castrum *Wesprimiense*, Cs. 3: 212), nevét azonban nem magyarázza (a gesztából csak annyit tudunk meg, hogy Veszprémet római katonák védelmezték Ösbő és Öse honfoglaló vezérektől). A névadó személyéről két elképzelés is megfogalmazódott, annyi azonban bizonyos, hogy személynévi eredetű a várnév, s a szláv eredetű személynév alapjául a szláv ’makacs, önféjű, békétlen ember’ jelentésű szó szolgált (FNESz.). A várat már a veszprémi püspökség 1009-es alapítólevele is említi (quatuor civitates, nominibus *Wesperen*, DHA. 52), s ez az adat azt is jelzi, hogy az ispánság és a megye is a legkorábbiak közé tartozik. A történészek vélekedése szerint a vár névadója a 987-ben magyar anyától született *Besprym* lengyel herceg, aki 988–989 körül Magyarországra menekült. Itt azután

a feltételezések szerint egy több megyére kiterjedő hercegi uradalmat kaphatott, közte a róla elnevezett veszprémi várispánsággal, melynek első ispánja lehetett (vö. GYÖRFFY 1977: 232, BÓNA 1998: 49–50, KRALOVÁNSZKY 1994: 726). KRISTÓ GYULA szerint azonban nem túl valószínű, hogy István „1000 körül egy alig tizenkét éves fiúról nevezte volna el első püspökségének székvárosát” (1988: 240). A vár névadója ehelyett a Nyitrai Fejedelemség uralkodója, Pribina főembere, szláv csapatvezér lehetett szerinte, „aki 850 körül az utóbb nevérol nevezett (veszprémi) várat erősítette”. KRISTÓ szerint ugyanis a vár eredetileg 9. századi frank erősség lehetett, tőlük került a honfoglalás után a magyarok kezébe, nyugati szláv eredetű nevével együtt (i. h.). A régészeti leletek szerint viszont a vár nem lehet korábbi a 10. század második felénél, végénél (vö. BÓNA 1998: 49–50). Ez alapján KRISTÓ magyarázata nem tartható, de névtani tekintetben sem állja meg a helyét: szláv nyelvben helynév személynévvel azonos alakban (formáns nélkül) nem alakulhatott. Ugyanakkor, mivel a lengyel herceg magyarországi tartózkodása egybeesik a várispánság létrehozásának feltételezett idejével, talán nem megalapozatlan a köztük lévő kapcsolattal számolni, ami a névadásban is megjelenhetett. *Beszprem*, *Veszprém* személynévet egyébként az Árpád-kor magyarországi forrásaiból nem ismerünk (ÁSz.).

5.1.2. Az anonymusi névmagyarázatokon is nyugvó, ám annak nyomán a 20. századi nyelvészeti és történettudományi kutatásokban bevett sablonná váló etimológiai elvnek a hatását jól szemléltetik a *Bars*, *Borsod*, (*Borsséd*) *Zólyom*, illetve a *Borsova* helynevekhez kapcsolódó vélekedések. Anonymus 15 kun személyt szerepeltet gesztájában, egyikük az Anonymus munkássága idején is meg lehetőségen gyakori *Bors* nevet viseli (lásd pl. 1211/1252, 1222, 1228, 1233: *Bors*, ÁSz.) — e személynévet az ótörök eredetű *bors* szóra szokás visszavezetni (FNESz. *Borsod*) —, s a geszta szerint három vár építése is hozzá kötődik. A Bódva mellett az ország védelmére emelt várnak Árpád az ispánjává nevezi ki, s a várat — kis méretére is utalva — a nép *Borsod*-nak nevezi (1200 k.: iuxta fluvium Boldua castrum construxit, quod vocatum est a populo illo *Borsod*, SRH. 1: 58). A Garam mellett pedig két várat is épít Bors vezér, s *Bars* várra (1200 k.: castrum *Borsu*, SRH. 1: 75) saját maga ruhazza a nevét, de szintén róla nevezik meg *Borsséd-Zólyom*-ot is (1200 k.: castrum *Borssed Zouolvn*, SRH. 1: 76, vö. BENKŐ L. 2003f: 37). *Bars* földvéra a régészeti leletek alapján a 8–9. századból valónak tűnik, *Borsodé* pedig a 10. században vagy a 11. század elején épülhetett (MIKLÓS–KRISTÓ 1994: 84, GÁDOR 1994b: 121). A fenti történet nyomán a *Bars* (1206: castrum *Bors*, Gy. 1: 430) és *Borsod* (1275: castrum *Borsodiensis*, Gy. 1: 762) neveket az utóbbi évekig egyértelműen személynévi eredetűnek, s igen gyakran az első ispánról, illetve kun vezérről elnevezett várneveknek tartották. KISS LAJOS szerint például egy *Bors* nevű személyről kaphatták nevüket, aki vélhetően honfoglaláskori nemzetségfő volt (FNESz. *Bars vármegye*),

Borsod vára esetében pedig az első ispán nevével is számol (FNESz. *Borsod*). KRISTÓ GYULA *Bars* várát a legrégebbiek között sorolja fel, s nevét szintén személynévének ítéli *Borsod vára* mellett azzal a kiegészítéssel, hogy a nevek alapjául szolgáló *Bors* nevű személy feltehetőleg az első ispán lehetett (1988: 370–371, 396). BENKŐ szerint azonban *Bors* vezér Anonymus képzeletének szülötte, akinek alakja jó lehetőséget adott arra, hogy P mester nagy tekintélyű kortársának, *Bors* ispán nemzetségének az ősi voltát igazolja (2003f: 38). A várnevek kapcsán csupán a következőket állapíthatjuk meg: a Szent István korában épült *Borsod* vár névadója valóban egy *Bors* nevű személy lehetett, az első ispánhoz kapcsolása azonban — a forrásokban ilyen ispánnevet nem találván — nem bizonyítható. Az első ispán névadó szerepének lehetősége BENKŐ szerint rendre olyan névmagyarázatok kapcsán kerül elő, melyekben „a várnévre egyéb magyarázat nincs” (i. h.), azaz más motivációs tényező nem igazolható. A *Borsod* helynév *-d* képzőjét kicsinyítő képzőnek szokás tartani a vár méretére utalva, azonban valószínűbb a *-d* helynévképzőként való interpretálása (ehhez lásd BÉNYEI 2012: 58–59). A szintén Szent István kori ispáni határvár, *Bars* esetében ugyanakkor hang- és helyesírástörténeti érvek alapján még a *Bors* személynévből való magyarázat is kizárható, amit BENKŐ LORÁND meggyőzően igazolt.⁹ A *Borséd-Zólyom* várnév előtagja pedig még csak nem is létező név, csupán P mester találmanya, az általa jelölt várat az Árpád- és az Anjou-korban is *Zólyom*-ként említik (vö. 2003c: 140–150). (A *Borsova* név etimológiáját lásd az 5.1.3. alpontban.)

Több kutató támaszkodott P mester leírására *Szabolcs* (1200 k.: quod nunc castrum *Zobolsu* nuncupatur, SRH. 1: 62, 1092/XV. sz.: in civitate *Zabolcz*, 1266/1272: castrum de *Zabolch*, MEZŐ–NÉMETH 1972: 110–111) nevének etimológiai magyarázatát illetően is — eszerint Árpád fejedelem *Szabolcs* nevű unokaöccse építtette fel a Tisza melletti *Szabolcs* várát —, s a geszta alapján a várnév kapcsán *Szabolcs* vezér névadó szerepével számoltak (FNESz. *Szabolcs*, KRISTÓ 1988: 418). Mások a vár nevét a későbbi első ispán nevéből magyarázták (PAIS 1926: 138, GYÖRFFY 1970: 211, KRISTÓ 1988: 418). Sajnos a vár régészeti keltezése vitatott, NÉMETH PÉTER szerint 950 előttre tehető (1994: 614), BÓNA szerint viszont — mivel egyelőre kevés a rendelkezésre álló adat — nehezen hihető, hogy a 10–11. század fordulóján létesült Sopron és Moson várakéval meg-

⁹ BENKŐ meglátása szerint a *Bors* személynévek alapjául is szolgáló csuvasos török nyelvből kölcsönzött *bors* 'Pfeffer' szavunk előzményeként egy középső nyelvválású [ã]-val számolhatunk, mely a magyarban [o]-ként realizálódott, s a Burs-féle alak ennek az eredeti jelölésmódnak lehet a változata. Az [u]-s változat kapcsán ilyen módon BENKŐ szerint az [a]-s olvasat kizárható, s nem merülhet fel a nyiltabbá válás lehetősége sem. Az [o] nyiltabbá válása ellen szólnak azok a helynévi adatok is, melyek a *Bors* személynévből vagy köznévi előzményéből alakultak, az így létrejött nevek ugyanis zömében *o*-s, esetenként *u*-s írásváltozatot mutatnak (2003f: 41–42).

egyező kazettás várfalak egy évszázaddal korábban épültek volna, és a várnép temetője is a 10–11. század fordulójára keltezhető (1998: 38–39). Az ispánság és a megye megszervezése KRISTÓ szerint a 11. század második-harmadik évtizedére tehető (1988: 419), magának a várnak az első említése 1067 körülről való (castro de *Zobolchy*, DHA. 58, a *castro* lexémát az magyarázhatja, hogy az adat többszörös átiratban maradt ránk, később 1092: in civitate *Zobolch*, vö. KRISTÓ i. h.). Ezek alapján a vezérnévből való alakulás elvethető, az ispán nevéből való származtatás lehetősége azonban nem zárható ki. BENKŐ ennek kapcsán is a *Szabolcs*-féle helynevek Anonymus által ismert voltára hívja fel a figyelmet, s a személynévi alap helyett egy birtoknév > vezérnév irányú fejlődéssel számol: P mester „a vezér nevét a helynév ismeretében és felhasználásával, írói alkotásként hozta létre” (2003a: 60; újabb munkájában KRISTÓ is hasonlóképpen vélekedik, 2001). A várnév kapcsán pedig csupán „annyi bizonyos, hogy ilyen nevű személy volt a névadó, és annyi valószínű, hogy ez a személy ehhez a tájhoz, alkalmasint valamilyen szálon ehhez a várhoz kötődő társadalmi tekintély lehetett” (BENKŐ L. 2003a: 66). *Szabolcs* nevet viselő személyekről legkorábbról a 13. századból van tudomásunk (1211: *Sobolch*, ÁSz.). Magának a személynévnek az eredete vitatott, ám egyik felmerülő magyarázat sem visz közelebb a névadó személyéhez. KISS LAJOS magyar eredettel számol: a *szab* ’megszab, meghatároz’ ige ige-nevének kicsinyítő képzős származékából magyarázza a személynévet (1986: 165, vö. MELICH 1925–1929: 221, BENKŐ L. 2003a: 53). NÉMETH GYULA ótörök eredetűnek tartja (< török **sabci*, *sabīdži* ’követ, próféta’, 1930/1991: 295), KRISTÓ GYULA, MAKK FERENC és SZEGFÜ LÁSZLÓ ismeretlen eredetűnek véli (Adatok 1: 52, lásd még KORDÉ 1994: 614).

Az anonymusi névmagyarázatok nem csupán filológiai érvek alapján cáfolhatók. A kizárólag Anonymusnál szereplő (tehát oklevelekből nem adatolható) *Pata* (1200 k.: in silva Matra dedit terram magnam Edunec et Edumenec, ubi postea *Pota*, nepos eorum, castrum construxit, SRH. 1: 73) várnév esetében a kutatók jó része elfogadta P mester történetét, mely szerint Árpád *Pata* nevű hadvezére emelte a várat a 10. század második felében, s így a vár az ő nevét viseli. A régészeti ásatások leletei alapján azonban az erődítmény nem lehet korábbi a 11. századnál (vö. BÓNA 1998: 46–47), ez pedig a névmagyarázatot is elbizonytalanítja, ahogyan a feltételezett *Pata* nevű vezér vagy ispán létét alátámasztó adatok hiánya is. A korból ugyanakkor nagyobb számban adatolható a személynév (1211: *Pata*, 1213: *Pota*, ÁSz.), amely egyes feltevések szerint ótörök eredetű lehet, és a csag. *bota* ’újszülött teve, tevecsík’ főnévvel állhat összefüggésben (FNESz. *Gyöngyöspata*). Ez alapján azonban csupán a várnév személynévi eredete valószínűsíthető.

BÓNA ISTVÁN szerint tévedésen alapul az a magyarázat is, amely a *Békés* vár (1295/1423: castrum *Bekis*, Gy. 1: 503) nevét az első ispán nevéből származtatja.

A krónikák *Belus*-ként (vagy *Selus*-ként) említik a Csolt nembeli lázadó, Vata várát (Chron. saec. XIV. 1046-ra: Vatha de castro *Belus*, Gy. 1: 503), melynek élére Vata lázadása után Békés ispán került. Ezt a várnévi adatot a történészek, arra alapozva, hogy a Csolt nem Békésben is birtokolt, tévesen *Békés*-ként (*Bekus*) rekonstruálták, s azt feltételezik, hogy ez *Békésvár* első adata, amely *Békés* ispán nevét tükrözi (vö. FNESz.). A krónikákban említett vár azonban oklevélben Bodrog megyéből adatható, adata nem képezi tehát a *Békésvár* név adatsorának részét. Magának *Békés* várnak az építése pedig későbbi: amint hiteles adatai mutatják, a 13. századra tehető (vö. BÓNA 1998: 52), az egykori vár helyét azonban nem ismerjük (JANKOVICH B. 1994: 89). KRISTÓ a vármegyét sem sorolja a korai alapításúak közé, létrehozását mindenképpen 1046 utánra teszi, de felveti, hogy Bihartól talán csak a 13. század elejére szakadt el teljesen (1988: 479–480). Az első ispán nevéből való alakulással az ispán nevét igazoló adatok híján csak feltételesen számolhatunk, a korból adatható *Békés* személynevek (+1086: *Bekes*, 1202–1203/1500 k.: *Beques*, 1237–1240: *Bekes*, ÁSz.) alapján ugyanakkor a személynévi előzmény valószínűsíthető. A személynév a magyar *béke* köznévi származéka lehet (FNESz.).

5.1.3. Az ispánnév > várnév névmagyarozó elv kritika nélküli kiterjesztésének jó példáját adják a víznévvel azonos alakú *Borsova* névről való etimológiák, melyet többen szintén Anonymus *Bors* nevű kunjával hoznak összefüggésbe. Elsőként MELICH JÁNOS vetette fel a személynévi származtatás lehetőségét: véleménye szerint a *Bors* személynévhez egy szláv *-ova* birtokos képző társult 'Borsé' jelentésben, s benne a *bors* köznévi vagy egy azonos etimonú török tulajdonnév rejlik (1926: 2–3). PAIS DEZSŐ (1937: 278), KNEZSA ISTVÁN (1938: 451), MIKESY SÁNDOR (1947: 55–56) és KISS LAJOS (FNESz. *Borsova*) is elfogadja MELICH vélekedését. GYÖRFFY GYÖRGY szintén az Anonymus által említett *Bors* vezér nevét látja a *Borsova* nevekben, de benne a vár első ispánjának nevét is feltételezi (1970: 227). MEZŐ ANDRÁS és NÉMETH PÉTER a *Bors* nemzetség- és személynévből tartja magyarázhatónak a nevet (1972: 41). MOÓR ELEMÉR szintén a személynévi magyarázat mellett foglal állást, de a név alapszavát szláv eredetűnek véli (szl. *Boriš* szn., 1927: 438). KRISTÓ GYULA, MAKK FERENC és SZEGFÜ LÁSZLÓ ugyanakkor a *Borsova*-féle helynevek etimológiai magyarázatait nem látja tisztázottnak, ilyenformán pedig nem tekinti megnyugtatóan felveendőnek az ilyen típusú személynévi adatok közé (Adatok 1: 63). Elsőként és sokáig egyedülként, SZTRIPSZKY HIADOR utalt a folyónév elsődlegességére, s a nevet egészében véve szlávnak mondja, s benne véleménye szerint egy szláv *Brěžava* előzmény rejlik, 'partos, magas partú (folyó)' értelemben (1944: 352). BENKŐ LORÁND szintén elhatárolódik a korábbi, a helynevek kapcsán személynévi előzményt feltételező etimológiai magyarázatoktól. Az azonos névformát viselő vizek, várak és települések névadástörténeti viszonyában pedig a folyóvíz nevének el-

sődlegességét hangsúlyozza: „a mellettük fekvő helységek és a vizektől is gyakran védett, részben körülhatárolt várak a folyóktól kapják nevüket” (2003b: 136). Ilyen irányú metonimikus névadással alakulhatott a *Borsova* név is. Magának a víznévnek a tövében ugyanakkor szintén nemigen gyanítható a *Bors* személynév, BENKŐ szerint ehelyett a név a Kárpát-medencei korai szlávtság névadásához köthető, noha a tövét pontosabban nem tudjuk magyarázni, a név végén álló helynévképző egyértelművé teszi a szláv eredetet (2003b: 138). *Borsova* földvárának építése nem lehet korábbi a 10–11. századnál, a hozzá kapcsolódó település leletanyaga azonban inkább a 11–13. századra keltezhető (KRISTÓ–TAKÁCS 1994: 122). A várispánság, illetve vármegye keletkezését KRISTÓ a 11. század közepére, második harmadára teszi (1988: 422).

Hasonló névalakulási móddal számol BENKŐ *Ung(vár)* (1200 k.: castrum *Hungu*, SRH. 1: 37, castrum *Hung*, i. m. 51, vö. 1284: Martinus de Kopus Stephanus de *Wngwar*, HOKm. 6: 313, lásd még 1332–1337: *Hunguar*, *Hungwar*, Cs. 1: 387)¹⁰ esetében is: véleménye szerint a vár a folyóról kapta a nevét (BENKŐ L. 1998c: 108, 2003b: 136, lásd még KRISTÓ 1988: 415–416). Ezzel együtt megalapozatlannak véli azokat a korábbi etimológiai magyarázatokat is, melyek szerint a vár nevében egy török, végső soron szláv **Ung* személynév rejlik, melyre az *Ung* folyónév is utal (1998c: 104, a korábbi személynévi magyarázatokhoz lásd MELICH 1925–1929: 125, MOÓR 1929: 387). Nagyobb vizek nevei ugyanis nemigen származtathatók személynévekből (BENKŐ L. 2003b: 136, ehhez lásd még GYÖRFFY E. 2011: 59–61). A személynévi származtatás ellen szól az is, hogy *Ung* személynévről az Árpád-korból nincs tudomásunk (de lásd esetleg mégis 1247/1247: *Vnga*, ÁSz.). *Ung(vár)* várának régészeti feltárása igen bizonytalan eredményeket hozott, egyesek szerint már a kijevei orosz birodalom idején is állt, mások szerint a helye sem rekonstruálható pontosan (TAKÁCS 1994a: 700). Az ispánság, illetve a vármegye KRISTÓ szerint esetleg már I. István király idején is létezett, fennállása azonban csak 1085 óta bizonyítható (provincia castrorum *Vng* et *Borsua*, SRH. 1: 408, 1988: 415). Ispánját az oklevelek először 1238-ban említik (comitis de *Hung*, Z. 1: 3).

Az ispánnév > várnév séma kiterjesztését példázza az Anonymusnál castrum *Borona* formában szereplő *Baranya* (1200 k.: castrum *Borona*, SRH. 1: 96, é. n. [1177]/1500 k.: *Braniensis castri*, Gy. 1: 279) várnév magyarázatának változása is a szakirodalomban. A nevet GOMBOCZ ZOLTÁN és MELICH JÁNOS a 20. század elején a szláv *brána* ’kapu, gát, védmű’ jelentésű szavakból magyarázza (EtSz. *Baranya*), s ezt az elgondolást a későbbi nyelvészeti szakmunkák is

¹⁰ Anonymusnál az *Ungvár* név a *castrum Ung* forma mellett magyar utótaggal ugyancsak szerepel (1200 k.: *Hunguar*, SRH. 1: 37), P mester ebből magyarázza a *Hungária* megjelölést. Elbeszélése szerint itt választották Álmost fejedelemmé, ezért nevezik *hungvári* vezérnek, katonáit pedig *hungvárusok*-nak.

osztják (MELICH 1925–1929: 82, PAIS 1926: 105). Emellett ugyanakkor az EtSz.-ban, bár jóval kisebb súllyal, de felvetődik a személynévi eredeztetés lehetősége is, amely mellett csak jóval később MIKOS JÓZSEF foglal határozottabban állást (1935: 163). Ez a vélekedés — amely tehát esetünkben Anonymustól függetlenül, nyilvánvalóan a vázolt séma alapján merült fel — a továbbiakban egyre szélesebb körben terjedt: a történész GYÖRFFY GYÖRGY a *Baranya* név mögött egy István kori határispán nevével számol, melyet véleménye szerint az Árpád-kori *Baranya* személynévek is igazolnak (1977: 232). A szlavista KISS LAJOS szintén személynévi alapot (*Brana*) tételez föl, kiegészítve azzal, hogy „feltehetőleg a vár első ispánjának nevét őrzi” (FNESz. *Baranya megye*), másutt a *Husztbaranya* név tárgyalása kapcsán ugyanakkor a magyar nyelvterületen található *Baranya* névelemet tartalmazó neveket már árnyaltabban magyarázza: lehetnek szláv eredetűek, melyek a hajdani gyeprüendszer kapuival állhattak kapcsolatban, vagy nevükben ómagyar kori személynév fordulhat elő, de alakulhattak a magyar *bárány* szó alapjául is szolgáló szláv szó származékából is (1991b: 354–355). BENKŐ LORÁND azonban rendkívül alaposan körbejárva e nevek kérdését — a *Baranya*-féle helynevek nagy száma, ugyanakkor az alapul szolgáló személynévanyag elenyésző volta alapján — kategorikusan elveti a személynévi származtatás lehetőségét, s az érintett helynevek határmenti lokalizációja alapján, bár nem kizárólagosan, de a határvédelmi terminológiához köti azokat (1998b: 77). Ennek fényében a *Baranya* várnevet nem tarthatjuk a személynévből alakult várnevek csoportjába tartozónak. BENKŐ érvelését látszik alátámasztani az ÁSz. névanyaga is, amely az Árpád-korból csupán egyetlen kétségtelenül ide vonható személynévet idéz: 1258: *Barana*.

A *Doboka* név Anonymus gesztájában mindössze egyszer szerepel, Csanád apjának neveként (1200 k.: *Sunad filius Dobuca*, SRH. 1: 50), akiről több információt nem tudunk meg. A 19–20. századi történészek azonban kész történetet kerékkertek köré: így lett belőle Gyula legyőzője, Géza felesége testvérének, Karoldnak a férje, Doboka vár első ispánja és egyben névadója (PAULER 1899: 55, MAKKAI 1988: 281, GYÖRFFY 1977: 199, BÓNA 1989: 130). Ezt a fantázia-dús magyarázatot a nyelvészek is átvették (vö. MELICH 1927: 240–245, PAIS 1926: 112, KISS 1992: 418, ugyanígy a FNESz. is), mely vélekedést elsőként BENKŐ LORÁND (1966: 140, majd 2003g: 394–396), később FEHÉRTÓI KATALIN (2001) is meggyőzően cáfolta. A *Doboka* személynév az egész ómagyar korban ritka volt, Anonymus korából csupán egyetlen név adata maradt ránk: a Csák nembeli Dobokáé, a Vértes vidékéről (1221: quidam nomine *Doboka*, HOkm. 8: 19), ezért elképzelhető, hogy a gesztabeli névemlítés Anonymus kortársának nevét vetíti vissza a múltba (BENKŐ L. 2003g: 395–396). *Doboka* vára már a 10. században állhatott, létrejöttének korából azonban adatokkal nem mutatható ki *Doboka* nevű személy a várhoz kapcsolódóan, ezért az ispánnévi származtatás minden alapot nélkülöz. A személynév ritka voltából adódóan ugyanakkor a személynévi

származtatás is gyenge lábakon áll, inkább a *Doboka* személynév helynévi eredete valószínűsíthető. A várnév (1265: castrum de *Dobka*, vö. 1279: ville castrum *Dobokawarfolua* vocate, Gy. 2: 66) pedig nagy valószínűséggel, amint ez néhány korai névmagyaroztatásban is felvetődött, szláv átvétel, végső etimonja is viszonylag jól megállapítható. GYARMATHI SÁMUEL véleménye szerint a *Doboka* név egy dalmát-horvát *duboka* melléknévre megy vissza, melynek jelentése 'a víz mélysége → mély víz' (1816: 13; vö. még MELICH 1927: 241, KÁDÁR–TAGÁNYI–RÉTHY 1900: III, 320). MOÓR ELEMÉR a *Doboka* nevet viselő helyek topográfiája alapján von le következtetéseket a név eredetét illetően: több helyről megállapítja, hogy azok mély völgyben vagy mély völgy közelében helyezkednek el, s ezek alapján szintén a nevek szláv származtatását valószínűsíti (1927: 435–440). Arra is találunk példát, hogy a *Doboka* mint pataknev vonódott át település megnevezésére (vö. FEHÉRTÓI 2001: 27). Mindezek fényében FEHÉRTÓI szerint *Doboka* vár neve is szláv nyelvből átvett földrajzi névként magyarázható (2001: 28).

A szakirodalom *Torda(vár)* nevét ugyancsak kapcsolatba hozza ispánnévvel. P mester leírásában *Torda* püspököt Velek ispán leszármazottjaként említi, aki a „történetszövéseben szervesen, mintegy külön megemlítésre méltó szereplőként tűnik elő” (BENKŐ L. 2003c: 145–146). Ilyen nevű történelmi vagy krónikabeli személyről, püspökről vagy egyházi méltóságról azonban nincs tudomásunk; és bár némely magyaroztatásban az első ispán névadó szerepének lehetősége is megjelenik (FNESz. *Torda*, GYÖRFFY 1977: 232), ez utóbbi felvetés sem igazolható. BENKŐ véleménye szerint Anonymus hőséneke nevének helynév felhasználásával vagy ismert személynevek alapján alkothatta meg (1998a: 20), a korból ugyanis a személynév többször is adatolható (pl. 1212: *Turda*, 1219/1276: *Torda*, 1247/1311/1370: *Thorda*, ÁSz.). Ez alapján valószínűsíthető, hogy a vár is valamely ilyen nevű személyről kaphatta nevét. Maga a várnév azonban feltehetően korábban keletkezett, bár a történészek és a régészek között nincs egyetértés a vár és a várispánság, vármegye létrejöttének idejére vonatkozóan. Egyes vélekedések szerint a megye és a várispánság kialakulásával már a 11. században, Szent István vagy László korában is számolhatunk, mások szerint csak jóval később, a 12. század végén, esetleg a 13. században válhatott ki Fehér vármegyéből (KRISTÓ 1988: 507–508, a további elképzelésekkel kapcsolatban lásd bővebben KRISTÓ 1988: 507, 1994n: 680). A régészek szerint ugyanakkor a vár bizonyosan „a legrégibb erdélyi feudális vár”, 11–12. századi leletanyaga alapján István-kori lehet (BÓNA 1995: 25). Ezt sajnos okleveles adatok nem erősítik meg, az 1075. évi garamszentbenedeki alapítólevélből származó adata (*castrum quod vocatur Turda*) ugyanis az oklevél interpolált részében szerepel (DHA. 1: 218, SZŐKE 2015: 202). A várnév ispánnévi származtatása (FNESz. *Torda*) nem igazolható, személynévi eredete azonban valószínűsíthető, a személynév alapjául talán egy török *Turdi* 'megállt, megmaradt' személynév szolgálhatott (FNESz. *Torda*).

A Győr vármegyének is nevet adó Győr vár (1210: *Geuriensi castro*, Gy. 2: 590) Kézai Simon krónikája szerint már 997-ben állhatott (a legyőzött Koppány testrészeinek egy részét ennek kapujára tűzhatték ki: portam [...] *Iauriensem*, SRH. 1: 313–314), s a pécsi püspökség alapítólevele alapján az is bizonyos, hogy a vár 1009-ben már a Győr (lat. *Jaurinum*) nevet viselte (in *Ciuitate Jauryana*, HEQ. 1: 72). KRISTÓ szerint a várat első ispánjáról nevezhették el, s ez a személy lehetett véleménye szerint a Győr nemzetség első tagja. KRISTÓ utal is arra, hogy 1061-ből adatolható egy Győr nevű személy, a somogyi ispáni tisztséget betöltő Ottó apja, s felveti, hogy talán épp ő lehetett a vár névadója (1988: 264), ez a felvetése azonban nem igazolható. A várnév személynévi magyarozatát támogathatja, hogy több ilyen nevű személy is adatolható a korból (vö. 1212: *Geur*, 1256: *Gewr*, 1213: *Jewr*, ÁSz.), ám az sem zárható ki, hogy a név a *gyűr* 'domb, bucka' jelentésű szóból hegynévi áttétellel alakult, emellett kisebb valószínűséggel az is feltehető, hogy nevében a *gyűrű* 'gyűrű alakú erősség' főnév rejlik (vö. FNESz. *Győr*, RESZEGI 2011: 94).¹¹

Bihar vár (1200 k.: *castrum Byhor*, SRH. 1: 59, é. n. [1177]/1202–1203/1334: *Bihoriensis castri*, Gy. 1: 601, 1198: *castri Bychor*, Gy. 1: 601) Anonymus szerint a honfoglalást megelőzően Ménmarót vezér vára volt, Ménmarótot azonban nem tartják valós történeti személynek. Maga a nagyméretű földvár ugyanakkor a régészeti adatok szerint honfoglalás kori lehet (vö. BÓNA 1995: 30). KRISTÓ szerint a vármegye is a korai alapításúak közé tartozhat (1988: 475). GYÖRFFY szerint a környék szláv helynevei alapján feltételezhető, hogy maga „a vár is szlávok által épített földvár volt, akár a honfoglalás előtt itt lakott, akár a honfoglalás után idetelepített szlávok munkájaként készült” (Gy. 1: 571). Ezt a feltevést azonban sem a régészeti leletek, sem a várnév nem erősítik meg, ugyanakkor nem is cáfolják. A *Bihar* várnév szláv személynévre vezethető ugyan vissza (FNESz.), ám a puszta személynévi névadás egyértelműen magyar névadókra utal, magának a névadásnak az idejéről azonban nincs adatunk (a vár korai volta miatt akár az államalapítás előtti névadással is számolhatunk). Az ispánnévi származtatás (vö. MELICH 1915–1917: 340, 1925–1929: 221, KNIEZSA 1943–1944: 194, GYÖRFFY 1977: 232, KISS L. 1992: 418, FNESz. *Bihar vármegye*, RÁ CZ A. 2007: 54) — aminek a feltevését az indokolhatja, hogy korai, vármegyének is nevet adó várról van szó — adatokkal nem igazolható.

A fent említett, többek által vitatott várnevek mellett további Anonymus által említett erősségek neve kapcsán is felmerült az ispánnévből való alakulás lehetősége: így a vármegyéknek is nevet adó *Keve*, *Zaránd*, *Szatmár*, *Gömör*, illetve *Ugoicsa* neve kapcsán is megfogalmazódott ez a felvetés. A római kőváron épült *Keve* vár (1200 k.: *castrum Keuee*, SRH. 1: 91, 1204 Pp.Reg.: *castrum quod*

¹¹ A névhez lásd e kötetben PÓ CZOS RITA írását (a szerkesztők).

vocatur *Keve*, Gy. 3: 317) köré a 11. század második felében szerveződhetett megye (vö. BÓNA 1998: 28–29, KRISTÓ 1988: 466), s neve kapcsán KRISTÓ és GYÖRFFY (1977: 232) mellett KISS LAJOS is számol az ispánnévi eredettel (vö. FNESz. *Ráckeve*). Szintén 11. századi lehet *Zaránd* vára (1200 k.: comitatum de *Zarand*, SRH. 1: 106, 1269: terra *Castrī Zarandiensis*, F. 7/1: 356) és a megye is (KRISTÓ 1988: 474, a várnév ispánnévi eredeztetéséhez vö. FNESz. *Zaránd*, GYÖRFFY 1977: 232). *Szatmár* vár (1200 k.: castrum *Zotmar*, SRH. 1: 63, 1213/1550: castrum *Zathmar*, VárReg. 379) a régészeti leletek szerint a 11–12. század fordulóján épülhetett (BÓNA 1998: 59–60), s maga a megye is ekkoriban szerveződhetett (KRISTÓ 1988: 491; ispánnévi származtatásához lásd GYÖRFFY 1977: 232, FNESz. *Szatmárnémeti*). *Gömör* (1200 k.: castrum *Gumur*, SRH. 1: 74, 1216/1387: castrum *Gumur*, Gy. 2: 499) sem tartozott a legkorábbi várispánságok közé (vö. KRISTÓ 1988: 386). Az erdőispánságként létrejött *Ugocsá*-t a 13. században említik először (vö. 1274: in Comitatu de *Vgucha*, F. 5/2: 164; KRISTÓ 1988: 494). Az ispánnévből való alakulás a korból konkrét adatokkal egyik várnév esetében sem igazolható, így ez csak igen bizonytalan magyarázatnak tekinthető. Ugyanakkor a személynévi származtatás lehetőségét valamennyi várnév esetében több, a korból adatható személynév is alátámasztja (vö. pl. 1138/1329: *Kewe*, 1186/1240: *Keue*, 1211: *Keueh*, ÁSz., benne a *kő* szavunk *kev-* töve rejtőzhet, FNESz. *Ráckeve*; 1138/1329: *Sothmar*, 1228: *Zothmar*, 1239: *Sathammar*, ÁSz.; 1247: *Vgocha*, ÁSz., vö. még 1211: *Eguche*, 1237: *Egucha*, ÁSz.). A *Zaránd* várnév esetében azonban ezt a származtatást elbizonytalanítja, hogy az Árpád-korból csupán egyetlen *Zaránd* személynévi említésről van tudomásunk (vö. 1237: *Zarand*, ÁSz.), ezért KISS LAJOS felveti, hogy talán egy szerb–horvát *Svaranić* < **Svaran* < *Svařen* személynévből alakulhatott (FNESz. *Zaránd*). A *Gömör* korábbi *u-s* írásmódja palatális *Gümür* ~ *Gömör* alakot takarhat (BENKŐ L. 2003d: 156). A személynévi eredetét feltételező szakemberek szerint a név egy török eredetű személynévből alakulhatott, vö. < ötör. *körüm* 'szén' fn. (vö. pl. KRISTÓ 1988: 386). Ezt azonban elbizonytalanítani látszik az, hogy a *Gömör*-rel esetleg kapcsolatba hozható személynevek a vizsgált korból csupán *-d* képzővel adathatók (1266/1296–1301: *Gyumurd*, 1289/1315: *Gomord*, ÁSz.; ezek az alakok emellett veláris formákat is takarhatnak), vagy meglehetősen késeiek (vö. 1398: *Gemur*, 1457: *Gemery*, RMCsSz. 420), s ez alapján esetükben inkább egy fordított irányú, várnév/településnév > személynév alakulásmóddal számolhatunk, a várnévről pedig, amint arra már MELICH is utalt (1922: 144), csupán annyit állíthatunk, hogy tisztázatlan etimonú (vö. BENKŐ L. 2003d: 156).

A régészeti leletek tanúságai alapján (vö. BÓNA 1998: 58–59) egyaránt a 11. századra tehető *Komárom* (1200 k.: de *Camaro* castrum, SRH. 1: 54, castrum construxit, quod *Camaram* nuncupavit, SRH. 1: 55, 1218: castrum *Kamarniensis*,

Gy. 3: 427), *Szolnok* (1075/+1124/+1217: civibus *Zounuk*, DHA. 1: 217, 12. sz.: castrum *Zounuk*, BÓNA 1996: 231, 1213/1550: castrum *Zounuc*, VárReg. 253) és *Bodrog* (1200 k.: castrum *Budrug*, SRH. 1: 88) várak nevei esetében is felmerült az ispánnévi származtatás lehetősége, esetükben azonban más, valószínűbbnek tartható vélekedések is megfogalmazódtak. A *Komárom* esetében az ispánnévi magyarázatot, mely szerint a várnév az első ispán, *Komár* nevéből alakulhatott, amihez *-m* kicsinyítő képző járult (vö. FNESz. *Komárom*, GYÖRFFY 1977: 231–232, ALMÁSI–ENGEL–FELD 1994: 365), cáfolja az, hogy a személynév *-m* képzős származéka nem adatolható, és az első ispán névadó szerepe sem igazolható. Elfogadhatóbbnak tűnik, hogy a név szláv eredetű, s benne a *komarъ* ’szűnyog’ szó rejlik (FNESz. *Komárom*, vö. KNEZSA 1943: 4, MELICH 1925–1929: 387), a név végén álló *-m* funkcióját tekintve azonban bizonytalan. Nem igazolható a *Szolnok* vár ispánnévi eredete sem (a felvetéshez lásd FNESz. *Szolnok*), ám esetében KISS LAJOS szerint a szlávból való magyarázat (< szl. *solъ* ’só’ ~ *solъnikъ*, MELICH 1903: 329) sem tartható (FNESz. *Szolnok*). A nevet ehelyett személynévi eredetűnek tekinthetjük (BENKŐ L. 2003a: 48), vö. +1086: *Zolnic*, 1193: ad *Zounuch*, 1213/1550: *Zounuc*, 1221/1550: *Zounuk*, 1264/1326: *Zolnuk*, 1276>1327: *Zolnuk* stb. (ÁSz., lásd még GYÖRFFY 1977: 232, KRISTÓ 1988: 434, KISS L. 1992: 418), melynek alapja talán a magyar *szónok* ’szószóló, követ’ főnév. A *Bodrog* várnév kapcsán a magyar *bodor* ’göndör hajjú’ jelentéshez kapcsolódóan a személynévi jelleg ugyancsak feltehető, az ispánnévi magyarázat (vö. ehhez GYÖRFFY 1977: 232) ugyanakkor nem igazolható. Valószínűbb azonban, hogy a várnév a *Bodrog* folyónévből alakulhatott metonimikus névadással, s végső soron a magyar *bodor* ’hullámos, nem sima víztükrű folyó’ szóra megy vissza (FNESz. *Bodrog*², BENKŐ L. 2003e: 180). A *Bodrog* személynév a várnév alakulásmódjától független lehet, köznévi hátterük azonban azonos. A személynév ugyanakkor ritka, s csak viszonylag későn adatolható (vö. 1223: *Budurog*, 1237–1240: *Budrug*, ÁSz.), így az is elképzelhető, hogy a személynév helynévi eredetű.

Elvértve találunk olyan várnevet, amely szerepel ugyan Anonymusnál, mégsem tartják ispánnévi eredetűnek. A várkerület központjaként működő Nyitra vármegyei *Sömpte* ~ *Sempte* (1200 k.: castra [...] *Stumtey*, SRH. 1: 79, 1221/1550: ciues castrum *Sumtey*, FNESz. *Sempte*) köré szerveződő ispánság nem tartozott a legkorábbi várispánságok közé (KRISTÓ 1988: 354). A várnév személynévi eredetű lehet (vö. 1256/1273: *Sumptu*, esetleg 1138/1329: *Sumpu*, ÁSz.).

Az Anonymus által említett Borsod vármegyei *Győr* vár és neve (1200 k.: castrum, quod dicitur *Geuru*, SRH. 1: 72) több problémát is felvet. Egyrészt a történészek feltételezik, hogy Anonymus idejében itt régi földvár állhatott (vö. Gy. 1: 774), ám ez a feltételezett vár BÓNA ISTVÁN szerint régészetileg nem igazolható (1998: 56). Ugyanakkor az, hogy a 14. század elején emelt várat 1319-

ben *Újvár* néven említik (Gy. 1: 774), talán mégis azt látszik alátámasztani, hogy valamiféle erődítménnyel esetleg ezt megelőzően is számolhatunk. Az *Újvár* megjelölések ugyanis több esetben is egy korábbi erődítményhez viszonyítva fejezik ki az erősség építési idejét, új voltát (ehhez lásd az 5.4. pontban írottakat). Az így feltételezett régebbi vár nevéől azonban nincsenek okleveles adataink, csupán Anonymus elbeszélésére támaszkodhatunk, illetve annyi bizonyos, hogy a terület *Nagygyőr* néven a borsodi vár földje volt ekkoriban (1248, Gy. 1: 774). Amennyiben hitelt adunk Anonymus várnévi adatának, úgy az is elmondható, hogy — a Győr megyei Győr nevéhez hasonlóan — többféle magyarázat is kapcsolható hozzá: talán személynévből is alakulhatott (vö. 1212: *Geur*, 1256: *Gewr*, 1213: *Jewr*, ÁSz.), de emellett magyarázható a *gyűr* 'domb, bucka' földrajzi köznévből hegynévi áttétellel, esetleg — kevésbé valószínű magyarázat szerint — a magyar *gyűrű* főnévből, 'gyűrű alakú erősség'-re utalva (FNESz. *Győr*, RESZEGI 2011: 94).

5.1.4. Amint azt fentebb jeleztem, Anonymus magyarázatai, illetve az első ispán személye fontosságának ismeretében a gesztában nem szereplő várnevek etimológiája kapcsán is felmerült az ispánnévből való származtatás lehetősége. E várnevek alaposabb vizsgálata az eddigiek fényében ugyancsak szükségesnek látszik.

A *Kolon* (1009: *Colon* et Vyssegrad civitates, Gy. 4: 705), a *Pozsony* (1165: *Posoniensis castri*, MSz. 251), a *Sopron* (1000–1038: *castri Supruniensis*, Cs. 3: 589, lásd még 1096: *castrum nostrum, Ciperon* nomine, DHA. 1: 321) és a *Hunyad* (1364: *castellanus de Hunyad*, Cs. 5: 46) várnevek esetében viszonylag egységes ebből a szempontból a kutatók vélekedése (*Kolon*: KRISTÓ 1988: 247, FNESz. *Kolon*², GYÖRFFY 1977: 232; *Pozsony*: KRISTÓ 1988: 346, FNESz. *Pozsony*, GYÖRFFY 1977: 232; *Sopron*: FNESz. *Sopron*; *Hunyad*: FNESz. *Vajdahunyad*, GYÖRFFY 1977: 232). Az ispánnévi eredeztetést azonban egyik esetben sem támasztják alá írott források, így valójában, noha teljesen kizárni sem lehet, ezzel a magyarázattal e nevek kapcsán is inkább csupán mint elvi lehetőséggel számolhatunk. BÓNA ISTVÁN szerint az 1009-ből már adatolható *Kolon* nem is volt igazi vár — a régészeti kutatás itt (a mai Zalavár és Balatonmogyoród között fekvő pusztára teszik *Kolon* település helyét) nem találta ispáni vár nyomát —, inkább az első ispán valamiféle szálláshelye lehetett (1998: 52).¹² Az igazi megyeközpont és ispáni vár Zalaváron alakult ki, de a megye egy ideig még viselte a *Kolon* nevet, ez alapján mégis joggal feltehető, hogy az elnevezést a korban várnévként értelmezték és használták, s noha ispánnévi eredete nem igazolható, a személynévből való alakulás elképzelhető. Ezt a magyarázatot azonban elbizonytalanítani látszik az a körülmény, hogy csupán egyetlen *Kolon* személynév adatolható a régiségben (1256: *Kulun*, FNESz. *Kolon*³). HOFFMANN ISTVÁN a ma-

¹² Talán ez az erősség a várszervezet kezdetleges előzménye, valamiféle erődített udvarház lehetett, amint azt *Heves* kapcsán is feltételezi GYÖRFFY GYÖRGY (Gy. 3: 101).

gyar nyelvterület különböző részein előforduló hasonló nevek vizsgálata alapján megállapítja, hogy „öt település- és egy víznév korai előfordulásai az egyetlen *Colin* adat kivételével azonos formát mutatnak” (2010: 172). Ilyen módon némely *Kolon* helynév mögött *Kolin*-féle személynév (1113: *Colin*, 1278: *Kolyn*, ÁSz.) is állhat, s ez esetben az adatok *i > u > o* hangváltozást mutatnak. Emellett a *Kolond*, *Kolont*, *Colonus* nevek (ÁSz.) is e személynévvel lehetnek kapcsolatban (HOFFMANN 2010: 172–175, KOVÁCS É. 2015: 107). Az egyaránt korai, 10–11. század fordulóján épült várat jelölő (vö. BÓNA 1998: 34) *Pozsony* és *Sopron* várnevek személynévi eredete a korból fennmaradt személynévek viszonylagos gyakorisága alapján (vö. 1138/1329, 1221: *Poson*, 1231: *Pusun*, ÁSz. < régi m. *Pos* + kicsinyítő-becéző képző, FNESz. *Pozsony*; 1235, 1237–1240: *Suprun*, 1301: *Supruny*, ÁSz. < lat. *Sophronius* szn. szláv közvetítéssel) szintén nagyon valószínűnek tartható. *Hunyad* ispánsági várak közé sorolása problémás, okleveles említése ugyanis nem maradt fenn, logikai úton mégis feltehető, hogy számolnunk kell vele, ilyen módon ugyanis *Hunyad* vármegye is illeszkedne azon megyék táborába, amelyek várukról kapták a nevüket. GYÖRFFY szerint is feltehető, hogy 15. századi kővára helyén egy tatárjárás előtti földvár állt, amely azonban már igen korán elveszítette jelentőségét (Gy. 2: 287, 295), s minthogy a közeli település a *Hunyad* nevet viseli, valószínűsíthető, hogy a régi földvár neve is *Hunyad* lehetett. A feltételezett várnév eredete azonban bizonytalan, személynévi származtatásának valószínűségét csökkenti, hogy a személynévvel csupán egy *Honod* (1213/1550, ÁSz.) névalak hozható kapcsolatba, ám az sem zárható ki, hogy egy *Una*, *Huna* személynévből (1111, 1217, ÁSz.) alakult, melyhez *-d* képző járult.

Az Arad (é. n. [1177]>1399: castro *Orodiensi*, Gy. 1: 170) várnév esetében az ispánnévi eredeztetés a vázolt séma mellett a krónikahagyomány kiterjesztésén alapul. Láttuk, hogy a Szent Gellért legenda szerint Ajtony legyőzése után Csanád került *Marosvár* élére, hasonlólt feltételeznek *Arad* vár kapcsán is: eszerint Ajtony legyőzése után Szent István saját, *Arad* nevű ispánját ültethette a várba (FNESz. *Arad*). Minthogy azonban Arad vármegye csak később szakadhatott ki a korábbi nagy területű Csanád vármegyéből, s maga Arad vára is későbbi lehet (vö. KRISTÓ 1988: 462, BÓNA 1998: 98), mások csupán a valószínűsíthető személynévi eredet (vö. 1237–1240, 1246/1348/1408, 1247, 1295: *Arad*, ÁSz.) alapján vetik fel itt is az ispánnévből alakulás lehetőségét (KRISTÓ 1988: 462, GYÖRFFY 1977: 232), ez azonban nyelvi tényekkel és adatokkal nem igazolható.

A *Liptó* várnév esetében a denotátum meghatározása is problémás. A régészeti adatok szerint számolhatunk egy 10–11. századi föld-fa várral, ennek azonban okleveles adata és neve nem maradt fenn (Gy. 4: 71–75). A IV. Béla uralkodása alatt épült új vár neve egy esetben *Liptóújvár* (1262>1391: *Novo Castro Lipto*), máskor csak *Liptó* (1278: castrum *Liptouiense*, Gy. 4: 72), ez alapján a korábbi

vár neve nem állapítható meg egyértelműen, de számolhatunk azzal, hogy az is a *Liptó* nevet viselte. A *Liptó* várnévvel kapcsolatban — amennyiben ispánsági vár nevének tekintjük — szintén felmerül az a lehetőség, hogy talán iderendelt első ispánjára utalhat (vö. Gy. 4: 73–75). Valójában csak annyi vehető biztosra, hogy szláv eredetű személynévre vezethető vissza, KISS LAJOS szerint azonban a személynév a szláv nyelvben vált a vár nevévé (< R. **Lubtov grad* 'egy **Lubta* nevű személy vára'), s ez került át aztán a magyarba (FNESz. *Liptó vármegye*).

A *Somogy(vár)* (1224: castrum *Symigiensis*, Cs. 2: 582, lásd még 1332–1337: *Sumugvar*, FNESz. *Somogyvár*) és a *Bács* (1237/1279/1385: castrum *Bachyensi*, Gy. 1: 211) nevek esetében egyaránt felmerülnek további névalakulási módok az ispánnévből, illetve általában véve a személynévből (vö. 1215/1550: *Sumug*, FNESz. *Somogyvár*; 1236: *Bach*, 1252: *Baach*, 1278: *Batch*, ÁSz.) való magyarázat mellett. A 11. század első harmadának végén épült (BÓNA 1998: 40) *Somogy(vár)* neve — esetleg mikronévi előzményből — végső soron a magyar *som* főnév -gy képzős származéka lehet, és 'sombában bővelkedő hely'-re utal (FNESz. *Somogyvár*, GYÖRKE 1940: 37). A feltehetően a 11. század második felében létesült *Bács* vár (BÓNA 1998: 44) nevét a szakirodalom a magyar *Bayacs* személynévből magyarázza, melynek tövében az ótörök *baya* méltóságnév rejlik (FNESz. *Bács*, GYÖRFFY 1977: 232, KRISTÓ 1988: 453). Más elképzelések szerint a név egy szláv *bač(ija)* 'hegyi pásztor, juhász' főnévre vezethető vissza (MNL. *bacsó, bács*).

A Hernád völgyében a feltehetően a 11. század első felében (GÁDOR 1994a: 28) épült *Újvár* már a 13. századtól szerepel *Abaujvár*-ként is (pl. 1267/1272: castrum *Abawuyar*, Gy. 1: 59, 1255: *Abauyuara*, uo., lásd még korábban: 1251: *Castro Novo Abe*, i. m. 58, a várnév 1251 előttről csupán hamis vagy év nélküli írott forrásokban szerepel latin formában, TÓTH V. 2001: 14–15). A kétrészes *Abaujvár* formában az első névrész szintén személyhez való viszonyra utal. KRISTÓ GYULA szerint egészen pontosan arról lehet szó, hogy *Aba Sámuel* építette a várat, s ő szervezte a várkerületet is, erre utal a név (1988: 399–400, vö. még Gy. 1: 61–62). KISS LAJOS a várnév eredetét illetően nem egy konkrét személlyel, hanem az *Aba* nemzetség nevével számol (FNESz. *Abaujvár*). KRISTÓ munkájában felhívja a figyelmet arra, hogy „e vidék eredendően nem egy nemzetség, hanem egy törzs, a kabarok élén álló *Abák* törzsének szállásterülete volt, s az *Abák* csak utóbb, a XIII. század elején bukkannak fel nemzetségként” (1988: 400–401), ennek alapján valószínűsíthető, hogy az 1255-ös adat inkább nemzetségnévre utal.

5.1.5. Elenyésző azoknak a várneveknek a száma, amelyek esetében az eddigiekben az ispánnévből való alakulás lehetőségével nem számoltak, csupán a személynévi eredetet valószínűsítették. Ide sorolható a megyének is nevet adó *Kolozs* (1213/1550: castrum *Clus*, Gy. 3: 356), vö. 1244: *Kolus*, 1268: *Culus*, [1295–

1296]: *Kulus* (ÁSz., KRISTÓ 1988: 511). A név kapcsán azonban felmerült az is, hogy egy középfelnémet *klús* 'hegyszoros, sziklás hasadék' szóra visszavezethető szláv **kluz* főnévből alakulhatott (FNESz. *Kolozsvár*). Személynévi eredetűnek tartják a 12. századtól adatolható *Locsmán* (későbbi *Locsmánd*, 1171: Ivanka comes de *Luchman*, SopronOkl. 1: 3, 1255: terram castris *Luchman*, HOKm. 1: 31) vár nevét is, melyet KISS LAJOS német személynévből magyaráz (vö. ném. *Luzman*, *Lutzmann* stb. szn., FNESz. *Locsmánd*). A 11. században épült *Kovázd* (13. sz.: castrum de *Koasth* ~ *Kuazth*, KRISTÓ 1988: 304) vár neve pedig talán egy szláv személynévi előzményre mehet vissza, esetleg a régi magyar **Kovász* személynév -*d* képzős származéka lehet (vö. FNESz. *Kovási*).

Felmerül emellett a személynévből való alakulás lehetősége a vélhetően a 12. században (BÓNA 1998: 59, vö. KOSZTA 1994: 679) épült *Tolna* (1055: *thelena*,¹³ SZENTGYÖRGYI 2014: 60, lásd még 1211: castrum *Tholna*, F. 7/5: 202) és a 13. századtól igazolható *Heves* (1203>1374 k./1500 k.: Novum Castrum, quam cca *Hewes*, Gy. 3: 100) várak nevei kapcsán is (FNESz. *Tolna*, *Heves*, BÓNA 1998: 59, 52), ám ezt a vonatkozó személynévi adatok hiánya is elbizonytalanítja: ugyanis csupán egyetlen *Tolna* nevű személy adatolható az Árpád-korból (vö. 1222/1550: pristaldum *Tolnam* de villa Sen, ÁSz.), a *Heves* névformára pedig egyáltalán nem is találunk személynévi példát. A *Tolna* név esetében ugyanakkor a latin *telonum* 'vám' szóból való származtatás (BÁRCZI 1951: 58, lásd még FNESz. *Tolna*, MEZŐ–NÉMETH 1972: 77, ZELLIGER 2005: 40) még kevésbé tartható, bár ezt a magyarázatot látszik erősíteni az, hogy *Tolna* vára vámszedő helyként is funkcionált (vö. HOFFMANN 2009). Csakhogy amint arra HOFFMANN ISTVÁN felhívja a figyelmet, névszociológiai ismereteink alapján elképzelhetetlen, hogy latin közszó, annak többes számú alakja (*telona*) válik a magyar nyelvű névhasználók körében helynévvé. Esetleg átvételnek tekinthetnénk a nevet, ám a *Tolná*-ra az ókorban nem találunk adatokat. Mindezek alapján HOFFMANN ISTVÁN úgy véli, hogy a *Tolna* név kapcsán, noha igen bizonytalanul, de mégis a személynévi származtatás valószínűsíthető (2009: 185–192), s a nyelvterület más részéről adatolható *Tolna* helynév *Tolma* névváltozata alapján esetleg a *Tolma* személynévekből való alakulással is számolhatunk.

A *Heves* vár esetében GYÖRFFY GYÖRGY számol egy korai erődítménnyel, amely a várszerkezet kezdetleges előzményét tükrözheti, lényegében erődített udvarház lehetett (Gy. 3: 48). A történelmi és régészeti kutatások alapján a 11–12. században nem mutatható ki Hevesvár, Hevesújvár nyoma (BÓNA 1998: 52).¹⁴ A

¹³ Az 1055-ös adat Tolna várat jelöli, mely körül aztán Tolnavár megyéje is létrejött, ám az erőség pontos fekvése nem ismert (KRISTÓ 1988: 284–285, KOSZTA 1994: 679).

¹⁴ A 13. századtól adatolható *Hevesújvár* (1248/1326: *comitatui Heueswyuar*, Gy. 3: 100) név arra utalhat, hogy a vár és a birtokok Újvár (Abaújvár és Hevesújvár) megyéhez tartoztak, önálló vármegyeként 1323-ban tűnik fel (Gy. 3: 49).

Heves várnév kapcsán a személynévi származtatás mellett megfogalmazódott a magyar *hő* főnév *heves* 'könnyen felmelegedő' melléknévi származékából való alakulás lehetősége is, eszerint a név talán a talajviszonyokkal állhat kapcsolatban (FNESz. *Heves*).

5.1.6. A műveltségi nevek körében, minthogy ember által létrehozott helyre utalnak, meglehetősen gyakori névadási motívum az adott hely szempontjából fontos személyhez való viszonyra utalás. Nem képeznek kivételt ez alól korai várneveink sem. S minthogy a vár szempontjából az első ispán személye különösen jelentős, hiszen ő szervezte meg a várispánság és a megye egész szervezetét, ilyen módon joggal tehető fel, hogy olykor róla nevezték el a várat. A várat felépítő vagy elfoglaló személy névadó szerepét, mint láttuk, Anonymus magyarázatai is erősítették. A probléma az, hogy adatok híján nem tudhatjuk, mely várnevek alakultak valóban ilyen módon, így a személynévi eredetű várnevek kapcsán csak annyit állíthatunk, hogy valamely, a vár szempontjából fontos, bizonyára tekintélyes személy neve vonódott át a vár megjelölésére. Azt is láttuk, hogy noha a szakirodalom az ispánsági nevek harmadánál személynévi eredettel számol, valójában ennél kisebb az ide sorolható nevek aránya: a *Borsova*, *Ung*, *Bodrog*, *Baranya*, *Doboka* várnevek esetében egyértelmű, hogy más névadási motivációval alakultak, s a *Győr*, *Heves*, *Somogy* neveknek is valószínűleg más lehetett az alapja, nem személynévhez köthetők. A *Zaránd*, *Locsmánd*, *Kovázd* nevek esetében pedig lényegében más magyarázat híján kerül elő a személynévi származtatás, így ez csak igen bizonytalan lehetőségnek tekinthető. Mindez pedig azt jelenti, hogy valójában a neveknek csupán közel egynegyed része tartozik ebbe a kategóriába.

5.2. A személynévből való alakulás mellett nagy arányban jöttek létre várnevek a korai időszakban más helynevek felhasználásával is. Ezekben az esetekben a várnév az adott névforma által elsődlegesen jelölt helyhez való lokális viszonyt fejezi ki.

5.2.1. Természetes, hogy bármiféle emberi lakóhely csak ott jöhet létre, ahol valamilyen ivóvíz rendelkezésre áll, s a településekhez hasonlóan a várak is kisebb-nagyobb vizek közelében épültek. Ez a motívum pedig a várak megnevezésében is gyakran megjelenik: amennyiben olyan vízfolyás mellett épült fel, amelynek már volt neve, az elsődleges víznév gyakorta átvonódott a vár, illetve a vár melletti település megjelölésére is. Nagyobb vizek esetében a névalakulás iránya egyértelmű: minden esetben a víznévből jött létre metonimikusan a várnév (vö. BENKŐ L. 2003b: 136). Így keletkeztek a már említett *Borsova* (vö. 1338/1339: fluvium *Borsua*, Gy. 1: 533; vö. SZTRIPSZKY 1944: 352, BENKŐ L. 2003b: 136–138), *Ung* (vö. XI–XIII. 895-re: fluvio *Hung*, Gy. 2: 143; vö. BENKŐ L. 1998c: 108, 2003b: 136) és *Bodrog* (vö. 1067 k./1267: Tyza et *Budrug*, ÁÚO. 1: 26; KRISTÓ 1988: 451, FNESz. *Bodrog*¹, *Bodrog*²) várnevek.

Emellett számos további, vármegyének is nevet adó vár megjelölése víznévi eredetű. Közéjük tartozik *Zala* vár (1222: castrum *Zala*, DL. 40004, 1244: *Castri Zalayensis*; *Castri de Sala*, ÁÚO. 7: 120) neve is. Maga a vár honfoglalás előtti lehet, a 9. században *Mosapurc* és *urbs Paludarum* ('mocsárvár', KRISTÓ 1988: 247–248) néven a frankoknak alávetett szláv (Pribina és Kocel) hercegek székhelye (Cs. SÓS 1994: 741). A honfoglalást követően nem azonnal vált ispáni központtá, Kolonból csak a 11–12. század fordulóján helyezték át ide az ispán székhelyét (KRISTÓ 1988: 52–53). A várnak és később közvetve a megyének is nevet adó *Zala* víznév (vö. 1232: *ultra Zalam*, ÁÚO. 11: 249, 1324: *iuxta fluvium Zala*, ZO. 1: 175) szláv eredetű, a szláv **sal-* 'patak, folyóvíz, áramlás' szóból magyarázható (FNESz. *Zala*¹; KRISTÓ 1988: 247–248, BENKŐ L. 2003b: 136, vö. FNESz. *Zalavár*).

Valkó(vár) (1200 k.: castrum *Vlcou*, SRH. 1: 88, 1332–37: *Wolkowar*, FNESz. *Vukovár*, 1410: castrum ipsorum *Walkowar*, CsákyOkl. 1: 269) kapcsán szintén korai építéssel számolnak a történészek. Egyesek szerint a 9. század közepén emelhetette Pribina szláv fejedelem, GYÖRFFY GYÖRGY szerint Szerémvár 1072-es elfoglalása után lett Valkó vármegye központja (TAKÁCS 1994b: 708, KRISTÓ valamivel későbbinek mondja, 1988: 303). Neve kapcsán felmerült, hogy a déli szláv eredetű *Vl̋kovъgradъ* 'Farkasvár' átvétele lehet (KRISTÓ 1988: 303, BÓNA 1998: 45, FNESz. *Vukovár*), sokkal valószínűbb azonban, hogy az ókortól adatolható, Dunába ömlő *Valkó* (később *Vuka*) folyó és mocsár neve (vö. 846: *iuxta fluvium Valchau*, LD. 61, *Ulkaiois* elesi, *Volcae/Ulcae* paludes, *Hiulca* palus, *Ulca* fluvius, BÓNA 1998: 44) vonódott át a vár megjelölésére (i. m. 44–45, vö. FNESz. *Vukovár*). A víznévből alakult várnevek ugyanis gyakoriak voltak a korban (vö. pl. *Borsova*, *Ung*, *Zala* stb.).

Krassó vár (1292, 1241 e-re: castrum *Crassu*, Gy. 3: 488) esetében BÓNA ISTVÁN szerint római bizánci előzménnyel számolhatunk, a stratégiailag jó helyen épült korai erődítményt használhatták a magyarok is határvárként (1998: 27). A vármegye kialakulása kapcsán több vélemény is megfogalmazódott: GYÖRFFY GYÖRGY szerint Szent István kori határvármegye lehet, PAULER GYULA és KRISTÓ GYULA szerint Csanád megyéből szakadt ki a 12. század első felében, míg HÓMAN BÁLINT a tatárjárást követő időszakra teszi keletkezését (ALMÁSI-BENKŐ E. 1994: 380). *Krassó* és *Harám* vár nevét sokáig felváltva használták (vö. FNESz. *Krassó-Szörény vármegye*). A *Krassó* várnév víznévi eredetű, vö. 1392: *fluvium Crassow* (Zs. 1: 278). A víznév talán egy szláv (vö. szb.-hv. *Kraševo* hn., cseh *Krašov* hn.) vagy egy csuvasos jellegű ótörök **qara šuy* 'fekete víz' szóból való (FNESz. *Szamoskrassó*, FNESz. *Karas*; vö. KRISTÓ 1988: 468, FNESz. *Krassóvár*).

A szintén víznévi eredetű nevet viselő *Kraszna(vár)* és *Küküllő(vár)* erősségek az eddig tárgyalt erődítményekhez képest későbbiek: *Kraszna(vár)* (1257: *Craznawar*, HOkm. 6: 90) legkésőbb a 11–12. század fordulójáig felépült, a vá-

rat ugyanitt 1090 körül említik: *Kraszon* civitas (vö. BENKŐ E. 1994c: 381). Neve a szláv eredetű *Kraszna* 'szép (folyó)' vízfolyásról (vö. 1257/1466: *aquam Crazna*, HOkm. 6: 90) vonódott át a várra, illetve a vármegyére (KRISTÓ 1988: 487, BENKŐ L. 2003b: 136, vö. FNESz. *Kraszna*). *Küküllő* földvárát 1177-ben említik először az oklevelek (1177/1202–1203/1337: villa *Cuculiensis* castrum, Gy. 3: 556, lásd még 1319/1320: sub castro *Kukulleu*, uo. és 1344: castrum *Kukul-leuuar*, Gy. 1: 552). A megye és a várispánság a 12. században jött létre (vö. KRISTÓ 1988: 506, BENKŐ–KORDÉ 1994: 388). Víznévi előzménye (vö. 1252/1290 k./1588, 1271: fluvios *Kykullu*, Gy. 3: 556) KISS LAJOS szerint egy török **Kükäläy* lehet (< *kügenlek* 'kökénycserjék, kökényes'), a magyar **Kökénylő*, **Kökellő* 'kéklő' származtatást azonban, mivel a történeti adatok nem támogatják, nem tartja meggyőzőnek (FNESz. *Küküllő*, KISS L. 1999: 154). Más elképzelés szerint a víznév dák eredetű lehet, mely az indoeurópai **keuk-* 'hajlít' tőből *-e* képzővel alakult (vö. *Kuchl* hegységnev < lat. *Cucullis* < gall-latin *cucullus*, *cuculla* 'csuklya', i. m.).

Turóc, *Árva* és *Torna* erdőispánsági várak megnevezései voltak. *Turóc* vár (1243: castrum *Turuz*, Sztp. KritJ. 1: 221) a tatárjárás után épült, a megye azonban csak a 14. században vált ki a zólyomi erdőispánság területéből (KRISTÓ 1988: 380–381, 1994p: 693). A névadás alapjául szolgáló víznév (vö. 1113: in aqua *Turc*, FNESz. *Turóc*; vö. FNESz. *Turóc*) egy ősszláv **turь* 'östulok', nagyobb valószínűséggel 'ökör, szarvasmarha' előzményre megy vissza (FNESz. *Turóc*).

GYÖRFFY GYÖRGY és FÜGEDI ERIK szerint *Árva* vár a Balassák ősenek magánváraként épülhetett, s csak később került királyi kézbe, s vált a királyi uradalom központjává (FELD 2014: 387, FÜGEDI 1977: 101, Gy. 1: 191–192). Noha ez a várnévadás motivációját nem változtatja meg, a várnévvel azonban ebben az esetben a névadás pillanatát tekintve mint ispánsági várral nem számolhatunk. FELD ISTVÁN szerint azonban *Árva* vár esetében is gondolhatunk arra, hogy eredendően erdőispánsági várként jött létre (2014: 387). A vár (1333: castrum *Arwa*, Gy. 1: 195) és területe 1267-ben szerepel először írott forrásokban (possessiones [...] *Arwa* [...] cum castro ibidem existente, Gy. 1: 195), önálló megyei szervezet viszont csak az 1330-as években alakult ki körülötte (vö. KRISTÓ 1988: 381, LELE 1994: 67). A várnak és a megyének nevet adó *Árva* folyó neve (vö. 1287: fluuiio *Arua*, ÁÚO. 9: 458) talán egy preszláv ősiségű **er-* ~ **or-* 'megmozdul, megindul' tőből való, de vö. még or. *opámbь* 'kiabál' (FNESz. *Árva*).

Torna megye esetében először az erdőuradalom jöhetett létre a 12. században (KRISTÓ 1988: 389) a *Torna* patakot övező sűrű erdők területén. A 13. század második felében várispánsági irányú fejlődés kezdődött (KRISTÓ 1994o: 681), a tornai ispánt 1272-ben említik először. *Torna(vára)*-t egy évszázaddal később, egy 1357. évi engedély alapján építették, s 1406-ból ismerjük az első adatát (1357: castrum *Thorna*, 1406: castrum *Tornawara*, Cs. 1: 237). A *Torna* várnév

tehát végső soron bizonyosan víznévi eredetű (vö. 1239: *Turnua*, FNESz. *Torna*, folyó), ám a víznév és az erdőispánságnév megítélésem szerint komplex módon vonódhatott át a várra. A víznév szláv eredetű, egy **turnъ* 'tüske, tövis, kökény' köznév lehet az alapja (FNESz. *Torna*).

A *Szilágy* várnév szintén erdőispánsági várat jelölt, esetében azonban valamivel bonyolultabb a víznév és a várnév viszonyának a megállapítása, köztük ugyanis egy közbeeső tájnévvel is számolhatunk. A szilágyi erdőispánság a 12. század végén létesült (vö. 1231/1397: cum silua *Zylag*, ÁÚO. 11: 232–233, KRISTÓ 1988: 489). A várnév (vö. 1318: castellanus de *Zylag*, KRISTÓ 1988: 488) és az ispánság a *Szilágy* vízfolyásról (vö. 1246: aquam *Scylag*, HOKm. 1: 24) kapta a nevét, mely a m. *szil* fanév -gy képzős származéka, s az egykori jellegzetes növénytakaróra utal (vö. FNESz. *Szilágyság*, JUHÁSZ 1988: 101).

Szlavónia területéről is említhetünk víznévi eredetű várneveket. *Korpona* várat (későbbi *Krapina*, 1351: Castris *Korpona*, HOKm. 5: 125) az oklevelek 1327-ben említik először. Egyike volt azoknak a zajorjei váraknak, amelyek egymással katonai egységet alkotva határvédő szerepet láttak el (FÜGEDI 1977: 158–159), eredete azonban nem ismeretes (ENGEL–FELD 1994a: 380). A vár neve a szláv eredetű, *Krapina*-ként adatolható víznévből (vö. 1209: aqua nomine *Crapina*, DICKENMANN 1941: 223) alakulhatott, ennek előzménye egy szláv *kräp* 'ponty' köznév lehetett (FNESz. *Krapina*).

A szlavóniai *Orbász* ~ *Orbászkő*, *Szana*, *Csezmicse* és *Gerzence* várnevek esetében szintén számolhatunk víznévből való alakulásmóddal. *Orbász* ~ *Orbászkő* (1293: possessiones, terras *Úrbaz* cum castris, Smič. 7: 27, 1295: in expugnacione castris Radizlai bani infidelis nostri *Vrbazcu* vocati, Smič. 7: 214–215) körül várszervezet létrejötte nem bizonyítható, orbászi ispánok 1243-tól szerepelnek a forrásokban (KRISTÓ 1988: 328, 1994h: 507). A vár az *Orbász* folyóról (vö. é. n. fluvium *Vrbas*, MINOT 1832: 114) kapta a nevét (KRISTÓ 1988: 328–329).

Gerzence vár (1250–1270: castris *Gressenicha*, KRISTÓ 1988: 316) az adatok szerint a 13. század közepén kialakult várszerkezettel bírt (KRISTÓ 1988: 316, 1994e: 234). Neve azonos a területről adatolható folyóval (vö. 1329: fluvii *Gursenche*, DICKENMANN 1940: 138, vö. KOCÁN 2009: 121–122). A víznév elsődlegességét a név etimológiája egyértelműen igazolja, ugyanis az elnevezés a szláv *gręzъ* 'láp, mocsár, sár, iszap' szóból alakulhatott (vö. ŠMILAUER 1970: 72).

Szana vár (vö. 1256: comite de *Zana*, HOKm. 7: 52) körül KRISTÓ feltételezése szerint nem várispánságból alakult ki a megye. A várnév alapjául szolgáló víznévről (vö. 1256/1352: in fluvium *Zana*, BlagayOkl. 15) annyit tudunk, hogy preszláv ősiségű, az etimológiája viszont nem ismert (FNESz. *Szana*).

Az ispánsági várként számontartott (DÉNES é. n., KRISTÓ 1988: 317) *Csezmicse* (1244/1379: terra castris *Chesmiche*, ÁÚO. 7: 153, 1251: castrum de *Chezmica*, KRISTÓ 1988: 317) a mellette folyó *Csezmicse* patakról (vö. 1317: fluvium *Chesmycha*, DICKENMANN 1939: 90) kaphatta a nevét (vö. KISS L.

1991a: 212). A víznév KISS LAJOS szerint a *Čezma* folyónév kicsinyítő funkciójú *-ica* képzős származéka lehet, a folyónév pedig talán a perzsa *čāšmā* 'forrás, csorgókút' > oszmán-török *çeşme* 'ua.' szóból magyarázható, amely az avar szubsztrátum közvetítésével kerülhetett be a horvátba; vagy esetleg a szláv **čez-ŋoti* 'eltűnik' ige *-ma* képzős származékából is alakulhatott (i. h.). KRISTÓ egy *Csezmice* tájegységnevi előzménnyel is számol (1988: 317).

Az eddig tárgyalt víznévi eredetű várnevek jórészt *civitas X* vagy *castrum X* formákban adathatók, csupán *Borsova(vára)*, *Ung(vár)*, *Valkó(vár)*, *Küküllő(vár)* és *Kraszna(vár)* esetében van adatunk a magyar *-vár* utótaggal álló kétrészes névalakra. Kétrészes formában adathatók a *Marosvár* és *Temes(vár)* nevek is. Amint utaltam rá, *Csanád* vár korábbi névváltozata *Marosvár* lehetett ([XIV.] 1000 u-ra: *Moroswar*, Gy. 1: 850). Ez az erősség volt Ajtony központja, amit elfoglalása után neveztek át. A korábbi várnév előtagjában a *Maros* víznév (vö. 1200 k.: *fluvio Morus*, SRH. 1: 49; vö. KRISTÓ 1988: 460) szerepel, ami egy ősi **mori* 'állóvíz, tenger, tó' tőből alakulhatott, s a magyarba szláv közvetítéssel kerülhetett (FNESz. *Maros*¹).

Temes(vár) építésének pontos ideje bizonytalan, első ízben 1212-ben említik (*castrum regium Themes*, FNESz., lásd még 1323: *Thumuswaar*, Cs. 2: 21), ispánja 1177 körülről szerepel (1177/1405: *cum villa Sep Demesiensis castris*, BORSA 1962: 213), BÓNA szerint azonban az erősség 11. századi (1998: 58). A vár a *Temes* folyóról (vö. 1335: *fluviorum Temes*, KRISTÓ 1988: 464) kapta a nevét, a víznév KISS LAJOS szerint feltehetőleg dák eredetű (< *thībh-isjo-* 'mocsaras'), a magyarba szláv közvetítéssel (< *Тьмишь* 'sötét folyó') kerülhetett (FNESz. *Temes*¹). A megye kialakulásának idejéről is megoszlanak a vélemények, egyes vélekedések szerint Szent István kori lehet, KRISTÓ szerint viszont *Csanád* megyéből vált ki a 12. század első felében (1988: 463–464).

5.2.2. A lokális viszonyt kifejező várnevek kisebb számú, de jellegzetes csoportját alkotják azok a nevek, amelyek a várat körülvevő tájegység (erdőség, hegyvidék) nevével jelölik meg az építményt. Ez a névadási mód különösen tipikus az erdőispánságok területén épült várak esetében.

A nagy kiterjedésű zólyomi erdőispánság (vö. 1200 k.: *silvam Zouolon*, SRH. 1: 76, 1271: *predium suum de Zolum*, ÁÚO. 8: 345, 1293: *in Zolum*, HOkl. 135, lásd még KRISTÓ 1988: 377–378) a 12. században jött létre, a vár (vö. 1306: *castrorum de Zoulum*, HOkm. 1: 101) ispánját azonban először csak 1222-ből említik (KRISTÓ 1988: 377–378, 1994: 747). A vár az erdőispánságról kaphatta a nevét (vö. KRISTÓ i. h.). Maga a *Zólyom* név személynévként is adatható. KISS LAJOS szerint a szlk. *Zvolen* (< **Zvoleň*) 'kiválasztott, kiváló, nevezetes' személynévből alakulhatott birtoklást kifejező *-jb* képzővel (FNESz. *Zólyom*).

Bereg vár (1332: *castris Bereg*, Gy. 1: 531) a 13. század közepén épült, a beregi erdőispánság központjaként. Az erdőispánság azonban lényegesen korábban,

már a 12. században kialakulhatott (KRISTÓ 1988: 424–425, PETROVICS 1994a: 97–98), 1214-ben erdőként adatolható (1214/1550: silve *Beregu*, Gy. 1: 530), 1248-ban már *comitatus*-ként említik. A *Bereg* névben végső soron a *berek* ’líget’ földrajzi köznévről rejlik (FNESz. *Bereg vármegye*).

A *Sáros* név a 12. században szintén erdőispánságot jelölt (vö. 1249: terram ad predium suum *Sarus* pertinentem, HOkm. 8: 54). Várát (1262: castrum *Sarus*, F. 4/3: 61) egy évszázaddal később (1262 előtt) építtette IV. Béla (KRISTÓ 1988: 408). A *Sáros* név a magyar *sár* ’ingovány, mocsár’ földrajzi köznévről -s képzős származékából alakult (FNESz. *Sáros*).

KRISTÓ GYULA tájnévi (vö. 1200 k.: ad silvam *Zepus*, SRH. 1: 73) eredetűnek tartja *Szepes* vár (1343: castrum *Scepus*, AOkl. 27: 94/85) nevét is (1988: 393). A terület a 11. században még lakatlan erdőség, a 12. században indul meg a betelepülése, és KRISTÓ épp a név alapján feltételezi, hogy elsőként magyar betelepülőkkel kell számolnunk. KISS LAJOS magyarázatát alapul véve úgy véli ugyanis, hogy a *Szepes* tájnév magyar névadóktól származik, pusztán személynévből alakulhatott (vö. 1261: *Sepus*, 1279: *Zepus*, ÁSz.), s benne a *szép* melléknév rejlik (FNESz. *Szepesség*, KRISTÓ i. h.). Személynév > tájnév alakulásmódra azonban nemigen találunk példát (lásd ehhez JUHÁSZ 1988), a *Szepes* várnév létrejötté kapcsán inkább a tájnév és a személynév együttes hatásával számolhatunk. A várat bő egy évszázaddal később *Szepesvára*-ként (1465: *Scepeswara*, Cs. 1: 250) említik, a korábbi *Szepes* névhez a *vár* köznévről birtokos személyjeles formája kapcsolódott, s ennek alapján az is felvethető, hogy az elsődlegesen *castrum* lexemával álló várnév mögött valójában kétrészes név rejlik. A megye KRISTÓ szerint a 12–13. század fordulóján jöhetett létre, a régészeti kutatások ugyanakkor arra mutatnak, hogy erődítménye már a 12. században kővár lehetett (FELD 1994: 637).

Szintén tájegységet (vö. 1239: *Zagaria/Zagraia* super una terra, HOkm. 8: 34) jelölt elsődlegesen a szlavóniai *Zagorje* várnév (1258: castrum *Zagoria*, FEJÉR 1839: 17), ezt támogatja a szláv eredetű név szemantikai tartalma is: ’hegyen túl’. A várispánság a 11. század vége után jöhetett létre (KRISTÓ 1988: 310, 1994r: 738). A szlavón területekről adatolható nevek kapcsán ugyanakkor általános kérdésként merül fel az, hogy ezek az elnevezések eleve használatban lehetek-e a magyarok körében. Minthogy a várak mind közigazgatási, mind gazdasági szempontból igen jelentősek voltak, talán feltehető, hogy a magyarok ismerhették ezeket az elnevezéseket, még ha azok nem is váltak általános használatúvá.

Az 1215-ből helységnévként adatolható Szatmár megyei *Erdőd*-nek 1216-ban ispánját említik (Jobe Comitum de *Erdovde*, DL. 72374), 1231-ben pedig erdőnévként (siluam *Erdeud*, ÁÚO. 11: 232) szerepel az elnevezés. Ezek alapján egyes szakemberek egy *Erdőd* székhelyű erdőispánság létét feltételezik (vö. JUHÁSZ 1988: 20, 72), sőt egy *Erdőd* nevű korai földvár létezéséről is tudnak (ezt

azonban régészeti ásatások egyelőre nem igazolták megnyugtatóan, vö. SZŐCS é. n.). ENGEL PÁL Erdődöt vár nélküli királyi erdőuralomnak tartja a 14. századra vonatkozóan (1996: 126). Amennyiben valóban létezett a vár, neve a környező erdőségre utal, s a korábban 'fiatal, sarjadó erdő', később általános 'erdőség' jelentésben álló *erdő* lexéma (TESz.) -d képzős származékából alakult erdőnévként.

A korai ispánsági várakra kevésbé jellemző, hogy kiemelkedésen épültek, a későbbi várak esetében már inkább számolhatunk ezzel (vö. KOVÁCS H. 2015a: 105), s ez a motívum a névadásban is megmutatkozhat. A hegynév elsődlegességére gondolhatunk a *Pozsega, Garig, Lipóc, Gorica, Gora* és *Kemlük ~ Kemlék* várnevek esetében.

Pozsega(vár)-at Anonymus említi elsőként (1200 k.: *castrum Posaga*, SRH. 1: 88, lásd még 1250: *castrum de Posega*, Cs. 2: 393, 1401: *Pozegawar*, uo.), maga az ispánság és a megye sem korai alapítású, a 13. század elejétől adatolható (KRISTÓ 1988: 296, 1994j: 553). A név szláv eredetű (vö. szerb R. *požega* 'tűzzel irtott és művelésre alkalmassá tett hely', FNESz. *Pozsega*), s szemantikai tartalma alapján inkább tájegységet jelölhetett elsődlegesen. Ez a tájegységnev pedig a magyarba is átkerült, s *Pozsegahavasa* formában hegyvonulatot is jelölt (vö. 1294: *Posogahouosa*, Gy. 1: 249). Talán ennek előtagja vonódhatott át a vár megjelölésére.

A sziklacsúcsra épült szlavóniai *Garig* várat 1256-ban említik először (*castrum Garig*, KIS–PETRIK 2008: 425, lásd még 1380: *castrum Garygh*, Cs. Körös 34). A név ezt megelőzően *Garig* formában tájegység neveként adatolható (vö. 1264: *quod terram suam sitam in Garyg*, Smič. 5: 319, 1192: *montem Garig*, KIS–PETRIK 2008: 22). A vár köré szerveződő ispánság és megye a tatárjárást megelőzően somogyi várföld volt (KRISTÓ 1988: 314–315, 1994d: 230). A várnévben feltehetően a szláv eredetű *garišta* 'felperzselt erdei tisztás, égetéses irtás' főnév rejlik (ŠMILAUER 1970: 64, NADILO 2004).

A 13. század közepe táján épült szlavóniai *Lipóc* vár (1373: *castrum nostrum Lippouech*, HOkm. 7: 413, korábbi említése 1283-ból való, FÜGEDI 1977: 163) ispánsági várként való besorolása is bizonytalan (vö. DÉNES é. n.), bár KRISTÓ a podgorjei várispánság váraként említi (1988: 325). Esetében szintén gyanítható, hogy az egyidejűleg említett hegynév (1251: *montem quendam Lipouch nomine*, HOkm. 6: 59) vonódhatott át a megjelölésére. A hegynév szerbhorvát eredetű lehet (vö. szb.-hv. *Lipovac* hn., szl. *Lipovci* tsz. 'Hársliget', FNESz.), melyben végső soron az összsl. **lipa* 'hársfa' szó rejlik (FNESz. *Lipóc*).

A szlavóniai *Gorica* és *Gora* várneveknek (1261: *castri Goricensis*, DICKENMANN 1940: 169, 1242: *castrum de Guora*, SZABO 1920: 65) nem adatolható ugyan hegynévi párjuk, ám a nevek etimológiája alapján (vö. szl. *gorica* 'kis hegy', szl. *gora* 'hegy', ŠMILAUER 1970: 69, vö. FNESz.) mindkét esetben feltehető hegynévi előzmény.

Hasonló névalakulással számolhatunk a Körös megyei *Kemlük* ~ *Kemlék* várnév esetében is, noha a *Kemlék* hegységnevének korai adatai szintén nem maradtak ránk. A vár (1243: castrum nostrum *Kemluk*, Smič. 4: 191, 1264: comes de *Kemnuik* et iobagiones castri, SZABÓ 1920: 97, 1291: castrum nostrum de *Kemluk*, HOkm. 8: 295) nagy méretű hegyi erősség volt (SEBŐK 1994a: 341), neve végső soron a szb.-hv. R. **Kamnik* 'köves hely' szóval hozható összefüggésbe (FNESz. *Kalnik*).

Az eddig tárgyalt várnevek kapcsán (táj-, hegy- és víznevekkel való azonosság esetén) az adatolás esetlegességei ellenére is nyilvánvalóan a természeti nevek az elsődlegesek. Ez akkor is így van, ha a táj-, hegy- vagy víznevének nincs korai adata, vagy ha az azonos alakú várnév adatai korábbiak. A várak nevei ugyanis nagyobb valószínűséggel kerülhettek be gyakrabban a fokozatosan terjedő hivatalos írásbeliség dokumentumaiba, ilyen módon pedig korábbról datálható adataik is nagyobb eséllyel maradtak ránk.

A Szlavóniában épített várak nevének besorolása ugyanakkor több esetben is problémát okoz. Valamennyinek szláv eredetű neve van, ám ez a név — mint a fentiekben idézett példák mutatják — elsőként gyakorta vizet (*Szana*, *Orbász* ~ *Orbázkő*, *Cseztrice*, *Gerzence*) vagy tájat, tájegységet, erdőséget (*Gora*, *Garig*, *Gorica*, *Zagorje*, *Lipóc*) jelölt, s csak később vált használatossá a vár megnevezésére. Minthogy a várnévadás körülményeit pontosan nem ismerjük, nem állapítható meg, hogy a szláv névformát az ott élő szláv nyelvű lakosok kezdték-e el a várra is használni, s így kerülhetett át a magyarok névhasználatába (ha egyáltalán használatban lehettek ezek a magyarok körében, a szlavón nevek, amint korábban utaltam rá, eleve problémásak ebből a szempontból); vagy a várat az ide küldött magyarok nevezték el az általuk birtokba vett szláv víz- vagy tájnév alapján.

5.2.3. A természetes helyek mellett mesterséges, emberek által létrehozott objektumok neveit is felhasználták várak megjelölésére. A vár és a szomszédos település a középkor folyamán igen szoros kapcsolatban állt egymással: a várak egyrészt épülhettek a már korábban meglévő településeken, azok közelében, vagy éppen fordítva, az újonnan épült várak köré szerveződött a várnépek lakta település (vö. SZENDE 2013). E közeli viszony eredménye, hogy igen gyakran a várak és a közelükben fekvő települések azonos nevet viseltek — ez az eddig tárgyalt nevek jelentős hányadában is így van —, s csak nehezen állapítható meg egyiknek vagy másiknak az elsődlegessége. BENKŐ LORÁND utal arra, hogy a két megjelölést általában nem is szokás különválasztani (2003a: 45). Esetenként — épp a várnév alapján — mégis megkísérelhetjük megállapítani a névalakulás irányát.

A 11. század vége után létesült ispánság és megye központjaként működő szlavóniai *Varasd* vár (1443: castra [...] *Varosd*, Z. 9: 58, vö. 1181: castrum *Garestin*) határvédő feladatokat látott el (SEBŐK 1994b: 713). *Körös* vár (1193:

Ysanus curialis comes de *Kris*, DiplCom. 82, 1223: castro *Kris*, Smič. 3: 232–233, 1268: Castrum *Crisiensis*, ÁÚO. 8: 190) már az őskorban erődített hely volt, a középkori vár építésének ideje azonban nem ismert, a megyét és az ispánságot a 11. század végét követően hozták létre (KRISTÓ 1994q: 713). Mindkét név települések megnevezésére szolgálhatott elsődlegesen: vö. *Varasd*, *Kőrös* települések (1193: *voroft*, FNESz. *Varasd*; 1223: *Cris*, FNESz. *Kőrös*). *Varasd* esetében a név etimológiája alapján gyanítható ez: a magyar *város* 'város' köznévből képzős származékából alakult (FNESz. *Varasd*), ilyen szemantikai tartalommal az elsődleges várnevek között egyedülálló volna. A *Kőrös* várnév településnévi előzményében a szerb-horvát *kríž* 'kereszt' (< lat. *crux*, *crucis* 'kereszt') szó lehet, s a név azzal állhat kapcsolatban, hogy templomát a Szent Kereszt tiszteletére szentelték fel (FNESz. *Kőrös*). Emellett kisebb valószínűséggel az is felvethető, hogy a várnév a magyar *kőrös* fanévvvel áll összefüggésben (vö. FNESz. *Kiskőrös*).

A szlavóniai *Gordova* erősséget közvetett módon 1244-ben említik (weznicus castrum de *Gordoa*, ÁÚO. 7: 154), ekkoriban indulhatott meg az ispánság és a megye szerveződése, ez azonban nem fejeződött be (vö. KRISTÓ 1988: 315–316). A várnév előzményét KRISTÓ GYULA tájegység névvel számol (i. h.), ám feltehető az is, hogy nevében a szláv *gordъ* 'város, vár' szó rejlik (ŠMILAUER 1970: 69), melyhez a szláv *-ova* birtokos képző társult, ez alapján nem a tájegység név, hanem a várnév vagy a településnév elsődlegessége gyanítható.

Bizonyosan településnévi előzményt kell föltennünk *Nyitra* vár (1200 k.: de castro Nougrad et *Nitra*, SRH. 1: 74, lásd még 1247: Castrum *Nytriensis*, ÁÚO. 7: 226) esetében. Az erősségről azt feltételezik, hogy az a magyar honfoglalásig a Morva–Duna–Garam közti szláv világ és egyházi központja lehetett (KÖBLÖS–SZÖKE 1994: 498–499, BÓNA 1998: 35), BÓNA szerint azonban a morva–szláv erődítések nem éltek túl a magyar honfoglalást, s a 10–11. században épülhetett itt rácsszerkezetű vár (1998: 36–37). Nevét a már a honfoglalás előtt adathozható *Nyitra* helységről (871 k.: in loco vocato *Nitrava*, MELICH 1925–1929: 334) kapta (KISS L. 1992: 413), mely végső soron a germán eredetű *Nitrava* víznévből való, vö. 1326: fluvium *Nitra* (Gy. 4: 436), s ez egy **neid-* ~ **nid-* 'fo-lyik, áramlik' tő származéka (FNESz. *Nyitra*; BENKŐ L. 2003b: 136, KRISTÓ 2003: 74).

A településéből alakult nevek közé sorolható a Fejér megyei *Úrhida* várnév is (1009/+1257: *Hurhida* civitatis, Gy. 2: 412; vö. település: 1437, 1437: *Vrhida*, Cs. 3: 355). A *hida* második névelemként másutt is szerepel településnevekben, lásd például a Kolozs vármegyei *Apáthida* (+1263/1324/1580: *Apathida*, Gy. 3: 342) vagy a Zaránd megyei *Tamáshida* (1332–1337: *Thomashida*, Cs. 1: 746) neveket és még számos további példát. A Nyitra megyei *Szolgageyőr* (1224: castro *Zulugageuriensi*, 1258: castro *Zulgageur*, Gy. 4: 384–385) várnév KRISTÓ GYULA szerint szintén településnévi előzményű lehet, a középkori települések esetében ugyanis másutt is előfordul, hogy az eredeti helység név egy előtagot

kapott annak jelzésére, hogy lakói szabad vagy szolga jogállásúak voltak (1988: 357; a településnévhez lásd pl. 1217: *Zulgageur*, FNESz.), hasonló névadási motívumra viszont a várnevek körében nincs példa, ezért a névforma települést jelölhetett elsődlegesen.

Több esetben bányák közelében emeltek várakat a bányák, illetve a kitermelt só, arany, ezüst stb. forgalmának biztosítására. Ez a névadási motiváció jelenik meg a Nyitra megyei *Bánya* (1200 k.: castra [...] *Bana*, SRH. 1: 79, lásd még 1258: castro *Banya*, Gy. 4: 348) névben, mely egy a 11. században határvédő feladattal létesült erősséget jelölt (KRISTÓ 1988: 361–362, 1994a: 80). Hasonló funkciója volt a Belső-Szolnok megyei *Désvár*-nak (1236: *Deeswar*, BENKŐ L. 1998g: 158), a vár *Dés* településsel (1214: *Dees*, FNESz.), illetve a közeli sóbányával, *Désakná*-val (1236: *Deesakana*, FNESz.) állt szoros kapcsolatban, innen az erősség neve.

A Sopron megyei *Kapu* (1162: castrum illud, quod vulgariter *Copuu* dicitur, FNESz. *Kapuvár*) várnév a határvédelemhez köthető, a gyeű átjárójára, gyeűkapura utalhat. A vár valóban fontos határvédelmi erősség volt, amely jelentős szerepet játszott a 11–12. századi politikai eseményekben (KOPPÁNY 1994: 326, KRISTÓ 1988: 271).

5.3. A magyarság a Kárpát-medencébe betelepülve több várat is talált itt, s több esetben is átvette ezek szláv eredetű nevét: ez valószínűsíthető *Visegrád* és talán *Nógrád* esetében. De a honfoglalást, illetve az államalapítást követően épült várak körében is találunk olyanokat, amelyek szláv nevet kaptak, a Kárpát-medencében ugyanis továbbra is számolnunk kell szláv nyelvű lakossággal (ehhez vö. HOFFMANN–TÓTH 2016: 14–15). Ezek a szláv nevek azonban nyilvánvalóan szintén bekerülhettek a magyarok névkincsébe is, a várak nevei ugyanis nemcsak szűk környezetükben, hanem sok esetben — legalábbis bizonyos társadalmi rétegek számára — országosan ismertek voltak. A magyar névhasználatot néhány várnév esetében a név hangalakja is tükrözi: a *Bolondóc*, *Galgóc* neveknek a végződése jelzi ezt, a szláv *-ovec* végű nevek ugyanis rendre *-óc* végződéssel adaptálódtak a magyar nyelvbe (vö. KENYHERCZ 2014, 2007), máskor a mássalhangzótorlódások feloldása utal a magyar névhasználatra (pl. é. n. [1177]/1500 k.: *Braniensis castri*, Gy. 1: 279 és 1247: castrum de *Barana*, i. h.).

Az átvett nevek közé sorolható a már említett *Doboka*, *Baranya*, illetve *Komárom*, esetleg *Liptó* mellett az átadó nyelvben kétrészes *Csongrád*, *Nógrád*, *Visegrád*, valamint az átadó nyelvben is egyrészes *Zemplén*, *Moson*, *Galgóc*, *Bolondóc*, *Sztompa*, *Trencsén* várnév.

A *Visegrád* várnevet (1009//+1257: *Vyssegrad civitates*, Gy. 4: 705) KRISTÓ szerint a honfoglaló magyarok az itt talált szlávoktól vették át (1988: 251), szláv nyelvi jelentése: 'magas vár' (FNESz. *Visegrád*). Annyi bizonyos, hogy a név már 1009-ből adatolható, az eredeti oklevél azonban csak későbbi másolatban

maradt fönt. Maga a vár pedig egy későrómai erőd felhasználásával épült a 10. században (BÓNA 1998: 25).

Nógrád vár (1200 k.: de castro *Nougrad*, SRH. 1: 74, lásd még 1229: castrum *Nougrad*, Gy. 4: 277) egyes vélemények szerint honfoglalás előtti bolgár vagy szláv erősség lehetett, melyet a magyarok elfoglaltak (FELD–SEBŐK 1994b: 494). A megye és az ispánság is korai alapítású, Szent István kori lehet (KRISTÓ 1994g: 494). A név szláv eredetű, az átadó nyelvben kétrészes, vö. **Novьgradь* 'új vár' (FNESz. *Nógrád*).

Csongrád várat (1200 k.: castrum Olpar et portum Beuldu edificari castrum fortissimum de terra, quod nominaverunt Sclauī secundum ydioma suum *Surung-rad*, id est *nigrum castrum*, SRH. 1: 84, lásd még 1247/1465: castrum *Chongradiense*, Gy. 1: 893) Anonymus elbeszélése szerint Ond fia Ete építtette. Szláv neve alapján (*Čьрньgradь* 'fekete — földsáncokból álló — vár', FNESz. *Csongrád*) a szakirodalom 9. századi bolgár erősségnek véli (KRISTÓ 1988: 440, LŐRINCZY 1994: 154). BÓNA ISTVÁN a nem talált várak között sorolja fel, s egy török palánkvár utódjának tartja (1998: 55). A megye és a várispánság létrejötté egyes vélekedések szerint (pl. GYÖRFFY GYÖRGY, NIKLAY PÉTER) Szent István kori, a 11. század elejére tehető. KRISTÓ GYULA szerint is 11. századi lehet a várkerület, s az 1030–1040-es években jöhetett létre (KRISTÓ 1988: 440, PETROVICS 1994b: 154), az 1075-ös garamszentbenedeki oklevél ugyanis csongrádi várnépeket is megemlít (*Cernigradenses cives*). Mások Csanád megyéből kiszakadt megyének tartják, s így jóval későbbre, a 13. századra datálják (PETROVICS 1994b: 154).

A zempléni várispánság már Szent István uralkodásának végén kialakulhatott (KRISTÓ 1994s: 743–744, BÓNA 1998: 38–39), magáról a nagy kiterjedésű, határvárként funkcionáló *Zemplén* földvárról (1200 k.: castrum *Zemlum*, SRH. 1: 52) azonban az írott források csak igen későn, az 1220-as évektől adnak számot (1219: castrum *Zemlen*, VárReg. 87, 1220: iobagiones de *Zemlun*, VárReg. 24, 1220: curialis comes de *Zemlun*, VárReg. 25), s ispánját is csupán egy ízben, 1263-ban (comitem de *Zemlen*, Smič. 5: 264) említik (KRISTÓ 1994s: 743–744). A név szláv eredetű lehet, a szláv *zemlьnь* 'földi', 'földből való, földvár' köznévből alakult (FNESz. *Zemplén vármegye*, TAKÁCS 1994c: 743).

Moson vár ([1217]/XVIII.: castrum *Musuniensis*, Gy. 4: 162) határvár volt, s ahogy szláv eredetű nevében is tükrözi, mocsarak közé épült, vö. **Мьшьнь* (*gradь*) 'mocsári (vár)' (FNESz. *Mosonmagyaróvár*). Bár felmerült, hogy Szent István kori központ lehet (TOMKA 1994: 468–469), KRISTÓ szerint későbbi (1988: 267), a régész BÓNA ISTVÁN a 11–12. század fordulójára teszi a vár létrejöttét (1998: 34). Mosoni ispánok hiteles kútfőkben 1199 óta szerepelnek (KRISTÓ 1988: 267).

A Nyitra vármegyei *Galgóc* vár (1200 k.: castra [...] *Colgoucy*, SRH. 1: 79, lásd még 1113: castellani *Golgocienses*, Gy. 4: 383) és a várispánság határvédő

funkcióban létesült a 11. században (KRISTÓ 1988: 360, 1994c: 229). A szláv eredetű név az átadó nyelvben **Glogovъcb* 'galagonyával benőtt hely' jelentésben állt (FNESz. *Galgóc*).

Szintén a 11. századra tehető *Trencsén* vár (1200 k.: castra [...] *Trusun*, SRH. 1: 79, lásd még 1208: castrum *Trinciniensis*, de *Trincin*, FEKETE NAGY 1941: 79) építése is (vö. ENGEL–FELD 1994c: 689), amit először az 1111. évi zobori alapítólevél említ (*Treinchen* civitas, KNIEZSA 1949: 7). Neve szláv eredetű, a szláv *Trnka* 'kökény' személynév szláv birtokos képzős származéka lehet (FNESz. *Trencsén*).

Határvédő feladatok ellátására szervezték meg Pozsony megyében *Sztompa* (későbbi *Stomfa*) várispánságot. A várat 1271 előtt emelték (1271: castrum *Ztumpa*, ÁÚO. 8: 336), építésének pontosabb ideje azonban nem ismert (KRISTÓ 1988: 370, 1994l: 611). A várnév egy szláv **Stopava* helynév átvétele lehet, melyben a **stopa* 'mozsártörő, mozsárútó; zúzómalom; mozsár' szó rejlik (FNESz. *Stomfa*).

A Trencsén megyei *Bolondóc* erősség (1200 k.: castra [...] *Blundus*, SRH. 1: 79, lásd még 1264: castrum *Bolonduch*, FEKETE NAGY 1941: 65) szintén várispánsági székhelyként működött a 12–13. században. Kérdéses, hogy a név megnyíben hozható összefüggésbe a magyar nyelv *bolond* szavával (KRISTÓ 1988: 362, vö. 1497: castrum *Bolondos*, DL. 20612). KISS LAJOS szerint a szláv **blōdъ* 'tévedés, tévelygés' lexéma rejlik a névben (vö. cseh *Bludovice* hn. < *Blud* szn.), melyhez a szláv *-ovec* képző kapcsolódhatott, mely később *-óc* formában kerülhetett a magyarba (FNESz. *Bolondóc*, vö. KENYHERCZ 2014, 2007). A várnév *Blundus* alakja talán Anonymus népetimológiás alkotása lehet a magyar *bolond* szóból.

Szintén szlávból való átvétel a *Harám* (1200 k.: castrum *Horom*, SRH. 1: 89) várnév, melynek jelöltje azonos lehet a Krassó torkolatánál épült eredeti *Krassó* várral, vagy annak szomszédságában emelték (Gy. 3: 471), mindenesetre a történettudományi munkák jobbára szinonim névváltozatokként kezelik a két nevet. A *Harám* név a déli szláv *chramъ* 'erődített egyház, vár' szóból alakult (FNESz. *Harampatak*), s arra a kettősségre utal, mely az államszervezés időszakában a megyeszékhelyeket jellemezheti: „ispáni vár s mellette az esperesi templom” (Gy. 3: 471, 488).

A Szerémség határörkerületként jött létre, a központjával szolgáló várként *Szerém* vár mellett *Zemlén* is szóba jöhet. A *Szerém* (1293: castrum *Syrmiensis*, Cs. 2: 239) névforma a latin *Sirmium* > *Sermium*-ból alakult déli szláv **Srěmbъ* átvétele (FNESz. *Szerémség*, JUHÁSZ 1988: 100). *Zemlén* (későbbi *Zimony*) vár (1173: castrum *Zemlen*, CB. 1838: 188) római kori katonai településen épült, neve azonos etimológiájú a *Zemplén* vármegyének nevet adó *Zemplén* várnévvel, a déli szláv **Zemlъnъ gradъ* 'földvár' névre vezethető vissza (vö. FNESz. *Zimony*).

Etimológiáját tekintve igen bizonytalanul ítéhető meg a régészeti leletek alapján a 10. század utolsó harmadában épült (BÓNA 1998: 50) *Esztergom* (1249: castrum *Strigoniense*, Gy. 2: 241) vár neve. KISS LAJOS szerint valószínűleg a déli szláv *strgun* 'timár, cserzővarga' szó rejlik benne (FNESz. *Esztergom*). Az ide telepített kézművesek az erősséget vélhetően saját nyelvükön nevezték így, melyet a magyarok később átvettek (KRISTÓ 1988: 332). KRISTÓ GYULA emellett felveti a lehetőségét annak is, hogy a név eredetileg 'örzött' jelentésben is állhatott (2003: 74, vö. szl. **Strěgomъ* hn. < **Strěgomъ* szn. 'akit őriznek, akire vigyáznak', FNESz. *Esztergom*).

A Vas megyei *Karakó* (1237: *iobagiones et populi castrum Craco vocati*, F. 7/1. 108, 1335: castrum *Karakow*, Cs. 2: 762, lásd még 1406 e.: castrum *Crako*, Cs. 2: 714) vár neve szintén szláv eredetű lehet (vö. cseh *Krakow* hn., le. *Kraków* 'Krakkó', FNESz. *Krakkó*), mely végső soron egy *Krak* 'Krák személyé' személynévből (< vö. le. *kruk*, N. *krak* 'holló', i. m., KRISTÓ 2003: 74) vagy egy *krák* 'folyóág' jelentésű köznévi előzményből jöhetett létre (vö. FNESz. *Krakkó*). A szóvégi szl. *-ovъ* képző (ŠMILAUER 1970: 28) a magyarban *-ó*-vá fejlődött (vö. szl. *postav* > m. *posztó*, FNESz. *Krakkó*).

A szlavón területeken valamennyi vár szláv eredetű nevet visel: a későbbi Zágráb megye területén *Zágráb* ~ *Zábrág*, *Gora*, *Gorica*, *Podgorje*, *Moróc(s)a*, *Oklics* és *Lipóc*, Kőrös megye területén *Cseztrice*, *Garig*, *Gerzence*, *Gordova*, *Kemlük* ~ *Kemlék*, *Kőrös*, *Izdenc* és *Riucsa*, Varasd megyében *Zagorje*, *Varasd* és *Korpona*, illetve a déli területeken, a Szávától délre: *Dubica*, *Szana*, *Orbász*, *Merén* ~ *Mren* és *Galas* vár (a két utóbbit KRISTÓ nem tárgyalja ispáni várként). Amint azonban a korábbiakban láthattuk, e nevek több mint felénél szláv helynévi (táj-, hegy- vagy víznévi) előzménnyel is számolhatunk, s nem dönthető el, hogy a metonimikus névátvonódás a szlávban vagy a magyarban ment-e végbe (lásd az 5.2. alpontban írottakat).

A zágrábi püspökség és Szlavónia székhelyeként szolgáló *Zágráb* ~ *Zábrág* várat (1113: *Zagrabiensis*, 1200 k.: castrum *Zabrag*, SRH. 1: 88) az írott források a 12. századtól említik (ROKAY-TAKÁCS-WEHLI 1994: 738). A várnév szláv eredetű, benne a szln. *zagrěb* 'elkaparás, eltetetés; rakás; sánc, földhányás' szó rejlik, de KISS LAJOS szerint kapcsolatba hozható a *za grebom potoka Medvešća* 'a Medvešća patak partja mögött' szerkezettel is (FNESz.). Az Anonymusnál szereplő *Zabrag* forma a R. szl. *Zabreg* 'part möge' névalakkal lehet összefüggésben (FNESz. *Zágráb*).

Podgorje várispánság első adata 1229-ből való (vö. KRISTÓ 1988: 324–325, 1994i: 550), a várat később említik (1264: *iobagione castrum de Podgoria*, Smič. 5: 327). A várnév a szln. *pogórje* < szl. *pod* 'alatt, -on/en/ön, -nál/nél' + *gora* 'hegy, erdő' előljárás szerkezetből magyarázható (FNESz. *Pohorje*, ŠMILAUER 1970: 144, 69).

A Dráva és a Száva folyók közén létrejött *Moróc(s)a* megye első előfordulása 1227-ből maradt ránk, ispánjait 1242 óta említik (KRISTÓ 1988: 323), a vár első adata egy évszázaddal későbbi (1354: castrum *Morocha*, F. 9/6. 286). A név talán a szláv **Moravъcbъ* 'morva ember' szóból alakult (FNESz. *Maróc, Marócsa*), mely több népnévből létesült településnévben is megtalálható (ezzel kapcsolatban lásd RÁCZ A. 2011: 79–83).

Oklics vár (1242: castrum *Oclych*, Smič. 4: 164, lásd még 1397: castrum *Oklich*, Smič. 18: 222) körül is várszerkezet alakult ki (KRISTÓ 1988: 325). A források *Oklics*-ot először 1193-ban *locus*-ként említik (ex diuersis locis, scilicet: Krapina, *Okich* et Pogoria, Smič. 2: 169), a későbbiekben elvéve találunk várjobbágyokra, várbirtokokra utalást (lásd pl. 1271: iobagiones castrum *Ocluch*, Smič. 5: 603), ispánjait az oklevelek 1272–1281 között említik (pl. 1272: comes de *Oklich*, F. 7/4. 142). A név feltehetően a szl. *okolič*, vö. le. N. *okolica* 'akol; nemesi falu' szóval hozható összefüggésbe (vö. FNESz. *Okolicsnó*).

Riuca erősség (1255: comitatu de *Riucha*, Smič. 4: 613) körül már a tatárjárás előtt kialakult várszerkezet lehetett (KRISTÓ 1988: 313, 1994k: 576). Nevében talán a szláv **rъvati* 'tép, szakít' köznévi lehet, mely vízmederre utalhat, a vár közelében azonban ilyen nevű víz nem adatolható. Esetleg az is feltehető, hogy a név elsődlegesen hegyoldalt jelölhetett, melynek közelében a vár épült (vö. FNESz. *Revistye*). A későbbi, 14. századi *Ryuchewaar* (KRISTÓ 1988: 313) alak talán a két helyfajta elkülönítése érdekében egészült ki a vár lexemával.

Dubica vár (1258: castrum *Dobicha*, SZABÓ 1920: 66) körül várszerkezet és megye is kialakult, melyet 1239 óta említenek (comitatu de *Dobicha*, Smič. 4: 81, vö. KRISTÓ 1988: 327–328). A név a szláv *dubica* 'tölgy' < *dub* 'tölgy; terebélyes, öreg fa' szóból magyarázható (FNESz. *Dubica*).

Bizonytalanul sorolható az ispáni várak közé a Körös megyei *Izdenc*, a Szana megyebeli *Merén* ~ *Mren*, illetve a szintén a déli szláv területekről adatolható *Galas* vár. DÉNES JÓZSEF e várakat az ispáni várak között tartja számon (é. n.), KRISTÓ GYULA azonban nem tesz említést róluk. *Izdenc* vár (1306: *Izdench*, Cs. Körös 83, lásd még 1272: castrum de *Izdench*, Smič. 6: 15) neve délszláv eredetű, a horvát *Što zděnac* ~ Kaj *zdenec* 'kút, forrás' < öszl. **stъdenъcbъ* < öszl. **stъdenъ* 'hideg' köznévi rejlik benne (FNESz. *Zdenci*). A *Merén* ~ *Mren* erősség (1343: castellanus de *Meren*, A. 4: 360) etimológiája ismeretlen, talán egy szláv eredetű *Mrnja* személynévvvel hozható összefüggésbe (vö. FNESz. *Merenye*). A *Galas* várnévben (1244: Castrum *Galas*, F. 4/1. 324) esetleg egy szláv *glazъ* 'kő, szikla' (ŠMILAUER 1970: 65) főnévi rejlik.

E nevek szláv nyelvterületen szláv névadóktól származó formák, a nevek hangalakja vagy szerkezete azonban több esetben jelzi a magyar névhasználatot, például *Riuca* várat magyar földrajzi köznévi utótaggal *Ryuchewaar* alakban említik (KRISTÓ 1988: 313).

5.4. Az ispáni várneveknek több, mint egyhated részét — a szlavón területek várnevanyagát nem számolva egyötöd részét — alkotják a vár valamely belső tulajdonságát kifejező előtagú és vár utótagú nevek. Ezek között is legjellemzőbb a vár viszonyított életkorára való utalás: ez jelenik meg az abaúji Óvár (1255: *inferiorem partem illius loci, qui Ouwar dicitur*, Gy. 1: 126) és Újvár (Chron. saec. XIV. 1046-ra: *Novum Castrum*, Gy. 1: 58 és 1284: *comitatu de Wywaar*, i. h., lásd még 1255: *comes de Abaywar*, i. h., 1267/1272: *castri Abawyuar*, Gy. 1: 59) nevekben, melyek az Aba Sámuelnek, az Aba nemzetség fejének, István király sógorának és nádorának korábbi, az államalapításkor elavult szállásául szolgáló földvárát, illetve az annak közelében épített új várat jelölték (vö. Gy. 1: 42, amint arra utaltam már, az Újvár-nak a nemzetséghez való viszonyt kifejező *Abaujvár* névváltozata is használatban lehetett a korban). Ilyen nevek más területeken is előfordulnak: ide sorolható a 13. század közepére datálható (ENGEL-FELD 1994b: 517) Moson megyei Óvár (1274: *castrum Ouar*, Cs. 3: 672, lásd még 1271: *castrum Altenburch*, Cs. 3: 672) és a Vas megyei Óvár (1244: *locum illum, qui dicitur Ouwar, ubi antiquitus castrum fuisse dicebatur*, HORVÁTH 2011: 87) név, illetve a sasvári határispánság új váraként épült Újvár (1274: *castum nostrum [regis] Vyuar*, Gy. 4: 481, lásd még 1336: *in primo introitu ad metas regni Hungarie in Alba Ecclesia in vulgari Wywar nominata*, Gy. 4: 481) neve, a hevesi Újvár (1215/1550: *Novi Castri*, Gy. 3: 100 és 1248/1326: *comitatu Heueswyuar*, i. h.), illetve az Erdélyi Fehér vármegyei Újvár (*Chron. saec. XIV. [1068-ra]: *Novo Castro*, Gy. 2: 189, vö. 1300: *villam Wywar*, i. h.)¹⁵ nevek. E várnevek egyrészt utalhatnak arra, hogy a környezetüknél korábbiak vagy újabbak voltak, ugyanakkor egy másik, közeli várhoz viszonyítva is értelmezhetők, melyek neve azonban nem maradt ránk.

A Fejér megyei *Fehérvár*, a későbbi *Székesfehérvár* 1009-ben *Alba civitas*-ként, 1055-ben magyarul *Fehérvár*-ként adatolható (vö. még Chron. [XIV. sz.] 1038: *Weyssenburg*, Gy. 2: 363, Chron. saec. XIV. 1046-ra: *Albam Regalem*, Gy. 2: 364, 1055: *Feheruuaru*, Gy. 2: 364, 1206: *castrum Albense*, Cs. 3: 305 stb.). A területre már a 940-es évek után települtek magyarok, a vár azonban BÓNA ISTVÁN szerint Szent István alapítása lehet (1998: 51). Az erdélyi *Fehérvár* (*Gesta saec. XI–XIII. 895-re: Simburg, Septem Castra*, Gy. 2: 143, *Gesta saec. XI–XIII. 900–955-re: Civitatem Albam*, Gy. 2: 143, Chron. Posen. [saec. XIV.]: Gula [...] *Civitatem Albam* in Erdeuel, Gy. 2: 143, +1206/1257: *Albensis castrum*, Gy. 2: 145, 1206: *Ultra Sylvas*, Gy. 2: 145, [–1309, 1289-re]: *Sibenburgen*, Gy. 2: 151, 1266/1290–1300: *terram nostri castrum Albensis*, Gy. 2: 149, 1291: *Albam Jule*, Gy. 2: 151) szintén latin (illetve olykor német) nyelven szerepel a korban.

¹⁵ Az erdélyi Fehér vármegyei Újvár később *Kincsedújvár* alakban is adatolható (1296: *Kuncedyuar*). Az előtag GYÖRFFY szerint azt jelzi, hogy a vár egyik tartozéka Kincsi volt, de esetleg arra is utalhat, hogy a várhely eredeti neve *Kincse(e)* lehetett (vö. Gy. 2: 189).

Nagy kiterjedésű megyéjét Szent István alapította az utolsó erdélyi Gyula 1003-as leverését követően. Ispánját a 12–13. századi források említik. A megye központjaként szolgáló erősség vélhetően római alapokra épült, ám a várról régészeti ásatások hiányában bővebb ismeretekkel nem rendelkezünk (KRISTÓ 1988: 497–498, BENKŐ E. 1994b: 214–215). Mindkét vár a színéről kaphatta a nevét: fehér kőfalakkal övezett vagy fehérre meszelt erődítményt jelöltek, KISS LAJOS és KRISTÓ GYULA szerint esetleg az sem zárható ki, hogy a *fehér* melléknév az előkelőség, nemesség megnevezésére szolgálhatott (1988: 243, vö. FNESz. *Székesfehérvár*). *Fehérvár* neveket a magyarság már korábban is ismerhetett, a Kazár Birodalommal való szerves együttélése, illetve vándorlásai nyomán több esetben találkozhatott valóban világos színű, fehér várakkal, melyeknek — esetleg tükörfordítás révén — feltehetően nevet is adott, s a magyar nyelvben a kései ősmagyar kor kezdetétől ténylegesen megalkotható volt a *fehér vár* névszerkezet (tükörfordítás vagy saját elnevezés eredményeként, az alapnyelvi *fehëru* és a honfoglalás előtti iráni-perzsa *βāru* jövevényszó összetételeként, BENKŐ L. 1998e: 121–126). BENKŐ LORÁND szerint e nevek esetleges hatásával is számolhatunk a Kárpát-medencei *Fehérvár*-ak esetében is, a párhuzamos névalakok ugyanis ugyanolyan jelleggel jelentkeznek a későbbi neveknél is, mint a magyarság vándorlásakor megismert neveknél (i. h.).

A hely állapota fejeződik ki az 1268-ból *castrum Zard*-ként adatolható *Szárdvár* névformában, mely ENGEL PÁL szerint a tornai erdőispánság várát jelölte (1996: 419, lásd még 1406: *castrum Zaard*, Zs. 2/1: 589, 1459: *Castellani Castrorum [...]* *Zardwar*, DL. 15363, 1462: *Castro Zardwara*, DL. 15694). A név előtagjában a magyar *szár* 'kopasz' melléknév *-d* képzős alakja rejlik, s arra utalhat, hogy az erősség építésekor a várhegy növényzet nélküli lehetett. A *Szárdvár* névalak a későbbiek során *Szádvár*-rá alakult (vö. pl. 1799: *Szádvár*, FNESz. *Szádvár*).

Élővilággal állhat kapcsolatban a korábban már tárgyalt *Somogy* mellett az Ugocsa megyei *Sásvár* (1220: *castrum Safuar*, VárReg. 124, vö. 1217: *praedium S. Petri de Safuar*, VárReg. 32, 1323: in *comitatu Saswariensi*, KRISTÓ 1988: 493), valamint a nyugat-magyarországi *Sasvár* (1294: *castrum eciam Saswar uocatum*, ÁÚO. 10: 136) névforma. A *Sásvár* elnevezés a Tisza szigetén épült ispánsági központként funkcionáló várat jelölt, mely talán épp a vízi, vízparti növényzetről kaphatta a nevét. Olyan védelmi pontot, gyepűőrséget jelölhetett, melyet a Tisza zombékos, mocsaras, sárral benőtt mellékága vett körül (FNESz. *Tiszasásvár*). A *Sasvár* név egy később meglehetősen divatos várnévtípus (hegyi várak esetében pl. *Saskő*, *Sólyomkő*, *Keselyűkő*) korai előfutára lehet: előtagja ragadozó madár neve, amihez a *vár* földrajzi köznévv járul. A név a Morva folyóra támaszkodó viszonylag későbbi védelmi vonal egyik erődítményét jelölte, mely már nem földvár, hanem új típusú kővár lehetett, s amely egyes feltételezések szerint határis-

pánsági központként funkcionált (KRISTÓ 1988: 369). Mint város hely azután főesperességi székhely lett.

Vasvár kapcsán felmerült, hogy már a 10. században a vasművelés központja lehetett, s ilyen módon a megye létrejötte Szent István király uralkodása előttre tehető. Ez a téves vélekedés KRISTÓ szerint azon az alapvetésen nyugszik, miszerint a megyenév — ilyen analógia máshol sem lévén — nem származtatható a helyi vaskohászat létéből, s ebben az esetben sem erről van szó. A várnév, megyenév alakulásmód kapcsán tulajdonképpen épp fordított a viszony: az erődítmény neve áll a vidékre jellemző vastermeléssel és a nyersanyag elraktározásával kapcsolatban, s a későbbiekben a várnév átvonódott a megye megnevezésére is (*Vasvár* megye > Vas vármegye). A régészeti leletek szerint az erősség a 11. században épülhetett (vö. KRISTÓ 1988: 273–274, BÓNA 1998: 58, VALTER 1994: 721), a tatárjárást megelőzően itt királyi vasraktár volt, innen a vár neve. A vár anyagára vonatkozó 'vasból van' jelentéstulajdonítás téves (vö. FNESz. *Vasvár*, KRISTÓ 1988: 273).

Bizonytalanul ítéhető meg a Baranya megyei *Váty* (1238>1372: castrum de *Wagh*, Gy. 1: 403) földvár neve. Egyes vélekedések szerint talán a magyar *vagy* 'birtok, tulajdon, vagyon' főnév lehet az alapszava (FNESz. *Nagyváty*), ez azonban kevésbé valószínű. Vitatható emellett a személynévi származtatása és a *Vatha*, *Vacha*, *Vaga* személynevekkel való esetleges kapcsolata is.

5.5. Amint az áttekintésből látható, az ispáni várnevek a névadás motivációja alapján négy főbb csoportba sorolhatók, a nevek pedig ezek között a következőképpen oszlanak meg. A valamely személyhez fűződő viszonyt kifejező nevek aránya 25%; az átvétellel alakult megnevező funkciójú várnevek aránya valamivel kevesebb: 24%; a lokális viszonyra utaló nevek adják a legnagyobb csoportot: a nevek 35%-a sorolható ide; a vár valamely sajátosságát kifejező várnevek közé pedig a teljes névanyag 16%-a tartozik. E korai várnévanyag tehát összességében kevésbé változatos képet mutat, mint a későbbi várnevek, de ezen túlmenően is megállapítható még néhány sajátossága az ispánsági várak névadásának. Bár az adatok sok esetben nem egyértelműen ítéltetők meg, mégis úgy tűnik, hogy közöttük az egyrészes nevek dominálnak. A későbbi várnévanyag ismeretében (vö. pl. KOVÁCS H. 2015a) ugyanakkor szembeötlő az is, hogy a magyar nyelvterületen nincsenek hegynévi eredetű várnevek, ami nyilvánvalóan összefüggésben állhat azzal, hogy a korai várak nem kiemelkedésen épültek. Hegynévvvel azonos alakú várnevek csupán a szlávón területekről adatolhatók, ám esetükben nem állapítható meg, hogy a hegynév a szláv vagy a magyar nyelvben vált-e a vár nevévé. Feltűnő továbbá, hogy a későbbi tipikus madárnév + *vár/kő* szerkezetű névre is csupán egyetlen nem túl korai példa van, és lényegében hiányoznak az állatnévből alakult nevek is. A korai névanyag tehát jelentős különbségeket mutat a későbbi névállományhoz képest.

Irodalom

- A. = *Anjoukori okmánytár I–VI*. Szerk. NAGY IMRE. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1878–1891. *VII*. Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1920.
- Adatok = KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFÜ LÁSZLÓ 1973, 1974. *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I–II*. Acta Historica Szegediensis. Tomus XLIV., XLVIII. Szeged, József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.
- ALMÁSI TIBOR 1994. Hont. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 267–269.
- ALMÁSI TIBOR–BENKŐ ELEK 1994. Krassó. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 380.
- ALMÁSI TIBOR–ENGEL PÁL–FELD ISTVÁN 1994. Komárom. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 365.
- AOkI. = *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res hungaricas tempore regum andegavensium illustranta I–*. Szerk. KRISTÓ GYULA. Budapest–Szeged, Csongrád Megyei Levéltár–Szegedi Középkorász Műhely, 1990–. 27. Szerk. PITI FERENC. Budapest–Szeged, 2007.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN 2004. *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÁÚO. = *Árpád-kori új okmánytár I–XII*. Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Budapest), 1860–1874.
- BÁRCZI GÉZA 1951. *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvemlék*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BENKŐ ELEK 1994a. Bihar. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 103.
- BENKŐ ELEK 1994b. Fehér. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 214–215.
- BENKŐ ELEK 1994c. Kraszna. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 380–381.
- BENKŐ ELEK–KORDÉ ZOLTÁN 1994. Küküllő. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 388.
- BENKŐ LORÁND 1966. Az anonymusi hagyomány — és a Csepel név eredete. *Magyar Nyelv* 62: 134–146.
- BENKŐ LORÁND 1998a. Helynév — személynév — történés korrelációjának szerepe P. magiszter munkamódszerében. In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 11–27.
- BENKŐ LORÁND 1998b. A korai magyar gyeplételelem terminológiájához (Anonymus Boroná-i). In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 76–83.

- BENKŐ LORÁND 1998c. Anonymus képe a Felső-Tisza vidékéről. In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 102–108.
- BENKŐ LORÁND 1998d. Ómagyar kori helyneveink vizsgálatának néhány szempontja (Különös tekintettel a település- és népességtörténeti kutatásokra). In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 111–120.
- BENKŐ LORÁND 1998e. Mióta lehetnek *Fehérvár* helyneveink? (Egy kis névromantika). In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 121–126.
- BENKŐ LORÁND 1998f. *Földvár* helyneveink tanúságtételéről. In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 127–132.
- BENKŐ LORÁND 1998g. Egy hibás névfejtés módszertani tanulságai (Megjegyzések a Dés helységnév eredetéhez). In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 157–161.
- BENKŐ LORÁND 2003a. Szabolcs vezér (Adalékok a Csák nemzetség történetéhez). In: BENKŐ LORÁND, *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 38–67.
- BENKŐ LORÁND 2003b. Bors vezértől Borzsováig. In: BENKŐ LORÁND, *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 133–139.
- BENKŐ LORÁND 2003c. Castrum Borssed Zouolvn. In: BENKŐ LORÁND, *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 140–150.
- BENKŐ LORÁND 2003d. Anonymus ö-ző tulajdonnevei. In: BENKŐ LORÁND, *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 151–160.
- BENKŐ LORÁND 2003e. Orsova és Ondava. In: BENKŐ LORÁND, *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 168–180.
- BENKŐ LORÁND 2003f. *Bars* vár neve és egy kis hangtörténet. *Magyar Nyelvjárások* 41: 37–44.
- BENKŐ LORÁND 2003g. Doboka és társai. *Magyar Nyelv* 99: 393–412.
- BÉNYEI ÁGNES 2012. *Helynévképzés a magyarban*. A Magyar Névértéktár Kiadványai 26. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- BICSOK ZOLTÁN 2001. *Torda város története és státútuma. Csipkés Elek kézirata 1823-ból*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- BlagayOkl. = THALLÓCZY LAJOS–BARABÁS SAMU szerk. 1897. *A Blagay-család oklevéltára. Codex diplomaticus comitum de Blagay*. Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria. 28. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

- BÓNA ISTVÁN 1989. Magyar–szláv korszak (895–1162). In: BARTA GÁBOR–BÓNA ISTVÁN–KÖPECZI BÉLA és mtsai, *Erdély rövid története*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 101–157.
- BÓNA ISTVÁN 1995. *Az Árpádok korai várairól: 11–12. századi ispáni várak és határvárak*. Debrecen, Ethnica Kiadó.
- BÓNA ISTVÁN 1998. *Az Árpádok korai várai*. Debrecen, Ethnica Kiadó.
- BÓNA ISTVÁN 1996. Baráti megjegyzések és kiegészítések Németh Péter írásához. *Műemlékvédelmi Szemle 6/1*: 230–234.
- BORSA IVÁN 1962. III. Béla 1177. évi könyvalakú privilégiuma az aradi káptalan számára. *Levéltári Közlemények 33/2*: 205–218.
- BRECHENMACHER, JOSEF KARLMANN 1957–1963. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Familiennamen*. 1. Limburg a. d. Lahn, C. A. Starke Verlag.
- BUZÁS GERGELY 2006. 11. századi ispáni várainkról. In: KOVÁCS GYÖNGYI–MIKLÓS ZSUZSA szerk. „*Gondolják, látják az várnak nagy voltát...*” *Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére*. Budapest, Históriaantik–Castrum Bene Egyesület. 43–53.
- CB. = IOSEPHUS PODHRADCZKY 1838. *Chronicon Budense*. Budae (később Budapest).
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ 1890–1913. *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában I–III., V*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- CsákyOkl. = *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez 1. (1229–1499)*. Budapest, Stephaneum, 1919.
- DÉNES JÓZSEF 1993. A honfoglalás és államszervezés korának várai. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 30–31/2*: 417–432.
- DÉNES JÓZSEF 2001. A vasvári ispáni vár és a várispánság története. In: PUSZTAY JÁNOS szerk. *Fejezetek Vasvár történelméből. Documenta Savariensia*. Szombathely, Szombathelyi Tudományos Társaság, II, 15–32.
- DÉNES JÓZSEF é. n. *Ispánsági várak – térkép*. URL: http://www.oroksegvedelem.hu/ispansagi_varak_terkep/ (2016.02.09.).
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY szerk. 1992. *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- DICKENMANN, ERNST 1939. Studien zur Hydronymie des Savesystems 1. *Archivum Europae Centro–Orientalis 5*: 1–112.
- DICKENMANN, ERNST 1940. Studien zur Hydronymie des Savesystems 2. *Archivum Europae Centro–Orientalis 6*: 134–184.
- DICKENMANN, ERNST 1941. Studien zur Hydronymie des Savesystems 3. *Archivum Europae Centro–Orientalis 7*: 197–239.
- DiplCom. = B. HALÁSZ ÉVA–SUZANA MILJAN szerk. 2014. *Diplomatarium comitum terrestrium crisiensium (1274–1439)*. Subsidia ad historiam medii aevi Hungáriáé inquirendam 6. Budapest–Zagreb.
- DL. = Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Levéltár. URL: <http://mol.arcanum.hu>. (2015. 01. 18.).

- ENGEL PÁL 1987/2007. Töprengések az Árpád-kori sánctörékek problematikájáról. *Műemlékvédelem* 31: 9–14, *Castrum* 6: 11–18.
- ENGEL PÁL 1996. *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I. Budapest, MTA Történettudományi Intézete.
- ENGEL PÁL–FELD ISTVÁN 1994a. Krapina. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 380.
- ENGEL PÁL–FELD ISTVÁN 1994b. Óvár. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 517.
- ENGEL PÁL–FELD ISTVÁN 1994c. Trencsén. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 689–690.
- ENTZ GÉZA 1994. Földvár. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 224.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS 1914–1944. *Magyar etymologiai szótár* 1–2. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch Ungarischen I–II*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993–1995.
- F. = FEJÉR, GEORGIUS 1829–1844. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI*. Budae, (később Budapest).
- FEHÉRTÓI KATALIN 2001. Csanád apja Doboka (A Gesta Hungarorum egy vitatott kérdése). *Magyar Nyelv* 97: 15–28.
- FEJÉR, GEORGIUS 1839. *Croatiae ac Slavoniae cum regno Hungariae nexus et relationes*. Budae (később Budapest).
- FEKETE NAGY ANTAL 1941. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában IV. Trencsén vármegye*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- FELD ISTVÁN 1994. Szepesvár. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 637.
- FELD ISTVÁN 2014. Az erdőispánságok várai az Árpád-kori Magyarországon. In: BÁRÁNY ATTILA–DRESKA GÁBOR–SZOVÁK KORNÉL szerk. *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére*. Budapest–Debrecen, Magyar Tudományos Akadémia–Debreceni Egyetem–Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar–Pázmány Péter Katolikus Egyetem. II, 369–390.
- FELD ISTVÁN–SEBŐK FERENC 1994a. Galgóc. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 229.
- FELD ISTVÁN–SEBŐK FERENC 1994b. Nógrád. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 494.
- FNESz. = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FONT MÁRTA 2005. *A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században*. Budapest, Balassi Kiadó.
- FÖRSTEMANN, ERNST 1900/1966. *Altdeutsches Namenbuch. I. Personennamen*. München, Wilhelm Pink Verlag; Hildesheim, Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Reprint.

- FÜGEDI ERIK 1977. *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FÜGEDI ERIK 1994. Vár. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 710–711.
- GÁDOR JUDIT 1994a. Abaujvár. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 28.
- GÁDOR JUDIT 1994b. Borsod. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 121.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYARMATHI SÁMUEL 1816. *Vocabularium, in quo plurima hungaricis vocibus consona variarum linguarum vocabula collegit Sámuel Gyarmati. Szótár, mellyben sok magyar szókhöz hasonló hangú idegen nyelvbeli szókat rendbe szedett Gyarmathi Sámuel*. Bécs.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. A Magyar Névtanár Társaság Kiadványai 20. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1970. A honfoglaló magyarok települési rendjéről. *Archeologiai Értesítő* 97: 191–242.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1975. Civitas, castrum, castellum. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. A Magyar Tudományos Akadémia Klasszika-filológiai Közleményei* 23: 331–334.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1977. *István király és műve*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- GYÖRKE JÓZSEF 1940. A -gy névszóképző. *Magyar Nyelv* 36: 34–41.
- HEQ. = KOLLER, JOSEPHUS 1782. *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum I*. Pannonii, Johannis Michaelis Landerer.
- HOFFMANN ISTVÁN 2004. Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. *Helynévtörténeti Tanulmányok I*: 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN 2009. Tolna. *Helynévtörténeti Tanulmányok 4*: 185–192.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névtanár Társaság Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA 2016. A nyelvi és az etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében. *Századok* 150: 257–318.
- HOKl. = NAGY IMRE–DEÁK FARKAS–NAGY GYULA szerk. 1879. *Hazai Oklevéltár. 1234–1536*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat.
- HOKm. = *Hazai okmánytár I–V*. Kiadják: NAGY IMRE–PAUR IVÁN–RÁTH KÁROLY – VÉGHÉLY DEZSŐ. Győr, 1865–1873. *VI–VIII*. Kiadják: IPOLYI ARNOLD–NAGY IMRE–VÉGHÉLY DEZSŐ. Budapest, 1876–1891.
- HORVÁTH RICHÁRD 2011. Váráépítés engedélyezése az Árpád-kori Magyarországon. In: TEREI GYÖRGY–KOVÁCS GYÖNGYI–DOMOKOS GYÖRGY–MIKLÓS ZSUZSA–MORDOVIN MAXIM szerk. *Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére*. Budapest, Castrum Bene Egyesület. 79–93.
- JANKOVICH B. DÉNES 1994. Békés. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 89.

- JUHÁSZ DEZSŐ 1988. *A magyar tájnévadás*. Nyelvtudományi Értekezések 126. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KÁDÁR JÓZSEF–TAGÁNYI KÁROLY–RÉTHY LÁSZLÓ 1900. *Szolnok-Dobokavármegye monographiája. A vármegye községeinek részletes története*. 3. Deés, Szolnok-Dobokavármegye közönsége.
- KENYHERCZ RÓBERT 2007. Hangváltozás, adaptáció, analógia. *Magyar Nyelvjárások* 45: 51–61.
- KENYHERCZ RÓBERT 2014. A szláv helynévformánsok kölcsönzéséről. Az -óc végű helynevek a magyarban. *Nyelvtudományi Közlemények* 110: 205–226.
- KIS PÉTER–PETRIK IVÁN 2008. Kiadatlan Árpád-kori oklevelek a főváros történetéhez (1192–1298). In: HORVÁTH J. ANDRÁS szerk. *Szívvvel és tettel. Tanulmányok Á. Varga László tiszteletére*. Budapest–Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár.
- KISS LAJOS 1986. Ómagyar tulajdonnév-vizsgálatok. *Magyar Nyelv* 82: 162–169.
- KISS LAJOS 1991a. *Csezmicé-ről és Janus Pannonius családnevéről*. *Magyar Nyelv* 87: 211–217.
- KISS LAJOS 1991b. Huszt környéki helységnevek. In: HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ szerk. *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem. 352–361.
- KISS LAJOS 1992. A magyarság legkorábbi nyomai a Délvidék helységneveiben. *Magyar Nyelv* 88: 410–421.
- KISS LAJOS 1999. Erdély vízneveinek rétegződése. In: KISS LAJOS, *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 1. Piliscsaba. 149–159.
- KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: SERÉDI JUSZTIÁN szerk. *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. II, 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943. Szláv jövevényeink tövégi magánhangzóinak történetéhez. *Magyar Nyelv* 39: 1–12.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943–1944. Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ szerk. *Magyarok és románok I–II*. Budapest, Akadémiai Kiadó. I, 111–313.
- KNIEZSA ISTVÁN 1949. A zabori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek. *Magyar Néprajz* 6: 3–50.
- KOCÁN BÉLA 2009. A folyóvíznevek típusai és változásai Ugocsa vármegye ómagyar és középmagyar kori névanyagában. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 4: 115–130.
- KOPPÁNY TIBOR 1994. Kapuvár. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 326.
- KORDÉ ZOLTÁN 1994. Szabolcs. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 614.
- KOSZTA LÁSZLÓ 1994. Tolna. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 679.

- KOVÁCS ÉVA 2015. *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névértéktár Kiadványai 34. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KOVÁCS HELGA 2015a. *A kő utótagú várnevek. Helynévtörténeti Tanulmányok 11*: 93–110.
- KOVÁCS HELGA 2015b. *A várnév mint helynévfajta. Magyar Nyelvjárások 53*: 107–119.
- KÖBLÖS JÓZSEF–SZŐKE BÉLA MIKLÓS 1994. Nyitra. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 498–499.
- KRALOVÁNSZKY ALÁN 1994. Veszprém. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 726–727.
- KRISTÓ GYULA 1988. *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest. Magvető.
- KRISTÓ GYULA 1994a. Bánya. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 80.
- KRISTÓ GYULA 1994b. Csanád. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 145–146.
- KRISTÓ GYULA 1994c. Galgóc. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 229.
- KRISTÓ GYULA 1994d. Garics. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 230.
- KRISTÓ GYULA 1994e. Gerzence. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 234.
- KRISTÓ GYULA 1994f. Locsmánd. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 413–414.
- KRISTÓ GYULA 1994g. Nógrád. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 494.
- KRISTÓ GYULA 1994h. Orbász. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 507.
- KRISTÓ GYULA 1994i. Podgorje. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 550.
- KRISTÓ GYULA 1994j. Pozsega. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 553.
- KRISTÓ GYULA 1994k. Riucsá. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 576.
- KRISTÓ GYULA 1994l. Stomfa. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 611.
- KRISTÓ GYULA 1994m. Szolgagyőr. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 654.
- KRISTÓ GYULA 1994n. Torda. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 680.
- KRISTÓ GYULA 1994o. Torna. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 680–681.

- KRISTÓ GYULA 1994p. Turóc. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 693.
- KRISTÓ GYULA 1994q. Varasd. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 713.
- KRISTÓ GYULA 1994r. Zagorje. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 738.
- KRISTÓ GYULA 1994s. Zemplén. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 743–744.
- KRISTÓ GYULA 1994t. Zólyom. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 747.
- KRISTÓ GYULA 2001. Szabolcs vezér. In: ALMÁSSY KATALIN–ISTVÁNOVITS ESZTER szerk. *A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve 43*. Nyíregyháza, Jósa András Múzeum. 265–270.
- KRISTÓ GYULA 2003. *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 19. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.
- KRISTÓ GYULA–TAKÁCS MIKLÓS 1994. Borsova. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 121–122.
- LÁSZLÓ CSABA 2000. A győri egyházmegye az Árpád-korban. In: TOMKA PÉTER szerk. *Államalapítás, ispáni vár, megye. Világi és egyházi központok a X–XI. század fordulóján*. Artificium et Historia 5. Győr, Xántus János Múzeum. 24–32.
- LD. = *Die Urkunden Ludwigs des Deutschen, Karlmanns und Ludwigs des Jüngeren 829–876. (Ludowici Germanici, Karlomanni, Ludowici Iunioris Diplomata)*.
URL:
http://www.dmgh.de/de/fs1/object/display/bsb00000362_00009.html?sortIndex=030:030:0001:010:00:00 (2016. 04. 23.).
- LELE JÓZSEF 1994. Árva. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 67.
- LÓRINCZY GÁBOR 1994. Csongrád. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 154.
- MAKKAI LÁSZLÓ 1988. *Erdély története 1. A kezdetektől 1606-ig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MELICH JÁNOS 1903. Szláv jövevényszavaink. *Nyelvtudományi Közlemények* 33: 273–372.
- MELICH JÁNOS 1915–1917. Egy fejezet a történeti magyar hangtanból. *Nyelvtudományi Közlemények* 44: 333–372.
- MELICH JÁNOS 1922. H. D. úrnak (Levélszekrényünk). *Magyar Nyelv* 18: 144.
- MELICH JÁNOS 1925–1929. *A honfoglaláskori Magyarország*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MELICH JÁNOS 1926. Orsova. *Magyar Nyelv* 22: 1–6.
- MELICH JÁNOS 1927. Doboka. *Magyar Nyelv* 23: 240–245.
- MEZŐ ANDRÁS–NÉMETH PÉTER 1972. *Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára*. Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács.

- MIKESY SÁNDOR 1947. Szó- és szólásmagyarázatok. Borzsova. *Magyar Nyelv* 43: 55–56.
- MIKLÓS ZSUZSA 1994. Karakó. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 327.
- MIKLÓS ZSUZSA–KRISTÓ GYULA 1994. Bars. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 84.
- MIKLÓS ZSUZSA–NOVÁKI GYULA 1994. Hont. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 267.
- MIKOS JÓZSEF 1935. A székesfehérvári keresztesek 1193. évi oklevele mint magyar nyelvemlék. *Magyar Nyelv* 31: 152–167.
- MINOT, CHARLES 1832. *Dissertationes historico-criticae super quibusdam vetustiorum rerum ungaricarum Capitibus*. Posonii.
- MNL. = ORTUTAY GYULA főszerk. 1977–1982. *Magyar Néprajzi Lexikon 1–5*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MOÓR ELEMÉR 1927. Das ungarische etymologische Wörterbuch. *Ungarische Jahrbücher* 7: 435–440.
- MOÓR ELEMÉR 1929. Néhány megjegyzés helyneveink kérdéséhez (Válasz Melich Jánosnak). *Magyar Nyelv* 25: 386–389.
- MSz. = VIRÁG BENEDEK 1808. *Magyar Századok IX.–XIII.* Buda (később Budapest). URL: <http://mek.oszk.hu/04900/04919/html/> (2016. 02. 21.).
- NADILO, BRANKO 2004. Védelmi építmények a Monoszló-i (Moslavina) vidékén. Fordította SZATANEK JÓZSEF. Eredetileg megjelent: *Građevinar* 56/10. URL: <http://jupiter.elte.hu/aaacikkek2/032monoszlo.htm> (2017. 01. 20.).
- NÉMETH GYULA 1930/1991. *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Második, bővített és átdolgozott kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- NÉMETH PÉTER 1994. Szabolcs. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 614.
- PAIS DEZSŐ 1926. Jegyzetek. A tulajdonnevek magyarázata. In: PAIS DEZSŐ, *Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről*. Budapest, Magyar Irodalmi Társaság. 102–150.
- PAIS DEZSŐ 1937. Különfélék. Moros Ella és Bors vezér. *Magyar Nyelv* 33: 275–279.
- PAULER GYULA 1899. *A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt I–II*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- PETROVICS ISTVÁN 1994a. Bereg. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 97–98.
- PETROVICS ISTVÁN 1994b. Csongrád. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 154.
- RÁCZ ANITA 2007. *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 12. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- RÁCZ ANITA 2011. *Adatok a népnévvel alakult régi településnevek történetéhez*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 19. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

- RÁCZ ANITA 2015. A nép- és törzsnévi helynevek történeti tipológiai sajátosságai. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11*: 19–37.
- RESZEGI KATALIN 2008. A régi hegynevek névterjedelmének kérdéséről. *Helynévtörténeti Tanulmányok 3*: 135–144.
- RESZEGI KATALIN 2011. *Hegynevek a középkori Magyarországon*. A Magyar Névértéktudományi Társaság Kiadványai 21. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS 1993. *Régi magyar családnevek szótára (XIV–XVII. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ROKAY PÉTER–TAKÁCS MIKLÓS–WEHLI TÜNDE 1994. Zágráb. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 738–739.
- SEBŐK FERENC 1994a. Kemlék. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 340–341.
- SEBŐK FERENC 1994b. Varasd. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 713.
- SLÍZ MARIANN 2011. *Anjou-kori személynévtár (1301–1342)*. Budapest, Históriaantik.
- Smič. = SMIČIKLAS, TADEUS, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije 3–7. (1905–1909), 18. (1990). Zagreb, Academia Scientiarum et Artium Slavorum Meridionalium.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR 1970. *Průručka slovanské Toponomastiky. Handbuch der slawischen Toponomastik*. Praha, Academia.
- SopronOkl. = NAGY IMRE szerk. 1889–1891. *Sopron vármegye története. Oklevéltár I–II*. Sopron, Sopron vármegye közönsége.
- SRH. = EMERICUS SZENTPÉTERY szerk. *Scriptores rerum Hungaricarum I–II*. Budapest, 1937–1938. Reprint. Budapest, Nap Kiadó, 1990
- Cs. SÓS ÁGNES 1994. Zalavár. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 741.
- SZABO, GJURO 1920. *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*. Zagreb, Matica Hrvatska.
- SZENDE KATALIN 2013. Az ispánsági vártól a városig: miért, hogyan — vagy miért nem? In: MENTÉNYI KLÁRA–SIMON ANNA–SZENTESI EDIT szerk. *Kő kövön. Stein auf Stein. Dávid Ferenc 73. születésnapjára*. Budapest, Vince Kiadó. 127–142.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2014. *A Tihanyi apátság alapítólevele 1. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- SZŐCS PÉTER LEVENTE é. n. Erdőd Kastély. In: *Erdélyi várak. Castrum Bene Egyesület*. URL: <http://www.castrumbene.hu/erdelyivarak/var/erdod.html> (2016. 03. 02.).
- SZŐKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. A Magyar Névértéktudományi Társaság Kiadványai 33. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Sztp. KritJ. = SZENTPÉTERY IMRE 1923. *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. 1001–1270*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- SZTRIPSZKY HIADOR 1944. Borzsova. *Magyar Nyelv* 40: 348–353.
- TAKÁCS MIKLÓS 1994a. Ungvár. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 700.
- TAKÁCS MIKLÓS 1994b. Valkóvár. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 708.
- TAKÁCS MIKLÓS 1994c. Zemplén. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 743.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- TOMKA PÉTER 1994. Moson. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 468–469.
- TÓTH VALÉRIA 2001. *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- VALTER ILONA 1994. Vasvár. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 721.
- VárReg. = KARÁCSONYI JÁNOS–BOROVSKY SAMU 1903. *Az időrendbe szedett váradi tüzespróba-lajstrom az 1550-iki kiadás hű másával együtt*. Budapest.
- VESZPRÉMY LÁSZLÓ 1994. Hont. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 267.
- WOLF MÁRIA 2001. Északkelet-Magyarország ispáni várai. Burgen der Gespane in Nordostungarn. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 40: 179–198.
- Z. = NAGY IMRE–NAGY IVÁN–VÉGHÉLY DEZSŐ–KAMMERER ERNŐ–LUKCSICS PÁL szerk. 1871–1931. *A zichi és vászonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XII*. Pest, majd Budapest, Magyar Történelmi Társulat.
- ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS 2001. Vas vármegye történelmi székhelye: Vasvár. In: PUSZTAY JÁNOS szerk. *Fejezetek Vasvár történelméből. Documenta Savariensia*. Szombathely, Szombathelyi Tudományos Társaság. II, 63–82.
- ZELLIGER ERZSÉBET 2005. *A Tihanyi Alapítólevél*. Pannonhalma, Bencés Kiadó.
- ZO. = NAGY IMRE–VÉGHÉLY DEZSŐ–NAGY GYULA szerk. 1886. *Zala vármegye története. Oklevéltár I*. Budapest.
- Zs. = *Zsigmondkori oklevéltár I–VII*. Szerk. MÁLYUSZ ELEMÉR. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1951–2001. *VIII–IX*. Szerk. BORSA IVÁN–C. TÓTH NORBERT. Budapest, 2003–2004. *X*. Szerk. C. TÓTH NORBERT. Budapest, 2007. *XI*. Szerk. C. TÓTH NORBERT–NEUMANN TIBOR. Budapest, 2009.
- ZSOLDOS ATTILA 2000a. Confinium és marchia (Az Árpád-kori határvédelem néhány intézményéről). *Századok* 134/1: 99–116.
- ZSOLDOS ATTILA 2000b. Szent István vármegyéi. *História* 22/4: 16–18.
- ZSOLDOS ATTILA 2010. Korai vármegyéink az újabb történeti kutatások fényében. *Castrum* 11: 5–14.
- ZSOLDOS ATTILA 2011. „Egész Szlavónia” az Árpádok királyságában. *História* 5–6: 9–12.

An Omomastic Study of the Earliest Castle Names of Hungarians in the Carpathian Basin

Castles built between the reign of Saint Stephen and the first part of the 13th century make up the earliest group of Hungarian fortresses. With the settlement of Hungarians, a new administrative system was organized in the Carpathian Basin with castles serving as their centers. The administrative units of the *várispánság* (*Burggespanschaft* in German) and *vármegye* (comitat) were built around these. These were headed by the *ispán* (Latin *comes*, Slavic *župa*, German *Gespan*) appointed by the monarch. The castles thus created also received a name and as a result we are aware of about 120 names of castles from this era. Based on the motivation of naming, these early castle names may be divided into four main groups. In many cases (25%) these castles were named after a person (*Borsod*, *Szabolcs*, *Bihar*, *Keve*, *Pata*, *Békés*, *Szolnok*, etc.) and in a large number of cases in this group scholars have associated the origin of castle names with the name of the first *ispán*. This form of naming, however, may be presumed with greater certainty only in the case of a few castle names (*Hont* cf. 1339: *Hund*, personal name, etc.). 35% of early castle names fall within the group of names referring to a location (from hydronyms: *Borsova*, *Bodrog*, *Krassó*, *Kraszna*, etc., names of mountains: *Pozsega*, *Gora*, etc., names of regions: *Torna*, *Szilágy*, *Árva*, etc., oikonoms: *Úrhida*, *Szolagyőr*, *Bánya*, etc.). It is not rare either (24%) that the name of the castle was borrowed from another, mostly Slavic language into Hungarian (*Baranya* < Sl. *brána* ‘gate, dam, rampart’, *Nógrád* < **Novogradъ* ‘new castle’, *Csongrád* < Sl. *Černogradъ* ‘black castle’, etc.). Although much fewer in number (16%) other naming motivations also played a role: the age of the castle is expressed by the names of *Óvár* ‘old castle’ and *Újvár* ‘new castle’, *Fehérvár* ‘white castle’ refers to a color, the name of an animal may appear in *Sasvár* ‘eagle castle’, and the name of a plant in *Sásvár* ‘sedges castle’. This early castle name corpus overall shows a less diverse image than later names of castles: the single-constituent names are dominant among these. In comparison with a later corpus, it is also visible that in the Hungarian language area there are no castle names originating from names of mountains which is also related to the fact that early castles were not built on protrusions. Moreover, it is also striking that there is only one, not too early example of the bird name + *vár/kő* structure that becomes more typical later, and names formed from animal names are practically non-existent.